

МИХАЈЛО КОСТИЋ

РИБАРСКА БАЊА

— Прилог проучавању функционалног развика и преображаја —

ТЕРМАЛНОГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ

У североисточној суподини планине Велики Јастребац (В. Булица 1492 m), Рибарска Бања је у долини Бањске реке. Положена је у Бањској котлиници, секундарној морфотектонској целини велике Алексиначке котлине, између висоравни Самара (560 m) и виса Јеч-
мништа (661 m).

Ск. 1. Размештај Рибарске Бање у североисточној суподини планине В. Јастребац (В. Булица 1492. m), у југозападном делу Алексиначке котлине, и на сектору Крушевац — Алексинац — Ниш (Размера 1 : 500.000)

Доњи део бањског насеља, просечне висине 514 m, изграђен је у дну, а горњи, до висине 550 m, на страни рибарскобањског басена. Рибарска Бања је на домаку села Рибара по коме је названа. То рурално насеље, залазећи и у долину Бањске реке, већ се развило

до приступа Бањи. Срастањем ивичних крајева Бање и Рибара, у долини Бањске реке, обликују се зачеци нове интеркаларне рибарскобањске насеобине.

У југозападном делу простране Алексиначке котлине и близини туристичке зоне Малог Јастребца (Купињак 946 m), те између тих предела и Сталаћско-Буниског транзитног сектора, у опсегу свих до-тицајних термално невалоризованих простора, Рибарска Бања на тлу северног подручја Јужног поморавља истиче се интеррегионалним термалногеографским размештајем.

Удаљена 35 km југоисточно од Крушевца и око 34 km југозападно од Алексинца те 27 km јужно од Ражња, Рибарска Бања је на интраградском потпланинском положају према тим котлинским и комуналним средиштима.

На дистанци од 65 km, јужноморавском магистралом преко Делиграда и Буниса, ова је бања и у зони дневног викенда према Нишу, главном емитивном туристичком центру југоисточне Србије.

У Рибарску Бању долази се преко железничке станице Буниса (22 km). Бања је повезана директном аутобуском линијом са Београдом (210 km). У вишедневној је аутобуској вези са Крушевцем.

Бањски рејон обухвата око 100 ha од чега је под заштићеном шумом 89 ha.

ОСОБЕНОСТИ ТЕРМАЛНОГ ФЕНОМЕНА

Улога и утицај геотектонске грађе и рељефа. — Геолошка грађа сектора Рибарске Бање и непосредне околине састављена је од зеленог амфиболског шкриљца, чији се слојеви смеђују с лискуновитим, поглавито биотитским гнајсом. Међу слојевима ових шкриљаца наилази се на интеркалације белог и сивог мермера. Терен на обема странама Бањске реке образован је од истих стена, само на Јечмишту има више мермера, но на југоисточним падинама Самара.¹⁾ Млађе творевине, које покривају кристаласте шкриљце, чине неогени пескови, лапори и лапоровите глине.

У рибарскобањском рејону, у северном подножју Јастребца, истраживане су златоносне појаве. Рибарска река, лева притока Јужне Мораве, поодавно је позната као златоносна. Садржаји злата у наносима Рибарске реке износили су $2,8 \text{ gr/m}^3$.²⁾*

¹⁾ С. Урошевић: *Јастребац*, Геолошко-петрографска студија гранита и кристалистих шкриљаца (Глас СКА, СХХХVII-први разред 65, Београд 1929) 22—23.

²⁾ В. Вујановић — М. Теофиловић: *Златоносно подручје региона Прокупље* (Гласник Природњачког музеја у Београду, Сер. А, Књ. 32, Београд 1977) 27.

*) Испирањем злата бавило се понајвише становништво Рибара. Злато се испирало из златоносних наноса у Рибарској реци. Пре I светског рата у махали Николића постојао је и рудник злата кога су експлоатисали Италијани. Тај се рудник налазио на месту „Прђија“. Испрано злато продавало се јувелирима у Крушевцу. И 1962. године у Рибару било је неколико испирача злата који су обављали тај посао уз дозволу (Ж. Мартиновић — М. Костић, Рибарска Бања и Рибаре, рукопис, Историјски архив Крушевца, 1962).

Рибарска Бања је у сложеној раседној зони северне подгорине В. Јастребца. Она лежи на укрштању јастребачке дислокационе зоне I реда и раседа Јужне Мораве II реда.

Јастребачки расед или дислокациона зона иде северним ободом јастребачког планинског масива. На овом раседу су и минерални извори Рибарске Бање. Расед Јужне Мораве правца пружања С—Ј, који одваја Мојсињске планине (Сталаћска брда и Буниске висове) од Послоњске планине, пружа се од Ђићевца, преко Браљине, Буниса, Шиљеговца до Рибарске Бање.³⁾ Продужујући се према Прокупљу одваја блок Јастребца од блока Малог Јастребца.⁴⁾ Секундарни раседи истога правца нарочито су изражени у потесу Лазова и Јечмишта. Снажни тектонски покрети на простору бањског рејона довели су до ломљења стена и стварања тзв. зоне харниша. Ова појава је проматрана на откривеном профилу пре изградње новог бањског хотела.⁵⁾

У „крушевачкој трусној области”, Рибарска Бања се налази на простору још увек јаке сеизмотектонске активности. За време крушевачког земљотреса од 1. октобра 1972. године (6,5° MCS) мада је у јастребачкој дислокационој зони интензитет овога потреса био знатно слабији, на бањској вили „Македонија” напукли су зидови и нешто опао малтер.⁶⁾

За обликовање рељефа Рибарскобањске котлине од основног је значаја јастребачки упореднички расед на јужном ободу. Представљен је одсеком под крајњим северозападним делом Самара. Морфопластику изражавају и терасе флувиоденудационих процеса. Најбоље очувана тераса је на темену Самара високом 560 m. Антропогени облици рељефа образовани су засецањем блажих падина на нижем ободу и усецањем у њему уравниених нивоа и полица. На антропогеним терасама изграђене су и две зграде у бањском кругу.

Као типична корутина, Рибарскобањска котлиница је у прошлости била ограничујући фактор просторног балнеоурбаног развитака. То је истицало неколико аутора који су писали о овој бањи. Указујући на утицаје физичкогеографског положаја као условљавајућег чиниоца просторног размештаја, Т. Мирковић (1901) наглашава да ова „Бања лежи као у неком котлу између три висока брда; круг бањски отворен је само с једне стране — низ бањску речницу. На овако малом простору, који не мери ни пола хектара, смештено је све, што је потребно бањи”.⁷⁾ И у савременој валоризацији простора

³⁾ К. В. Петковић и други: *Крушевачки земљотрес 1. октобра 1972. године и геолошко-сеизмотектонске карактеристике терена Крушевачког терцијарног басена и његова обода* (Геолошки анали Балк. пол., Књ. XXXVIII, Београд 1973) 403—404.

⁴⁾ *Геологија Србије IV. Тектоника* (Завод за регионалну геологију и палеонтологију Рударско-геолошког фак. Унив. у Београду, Београд 1976) 98.

⁵⁾ Ж. Мартиновић — М. Костић: *Рибарска Бања и Рибаре* (Историјски Архив Крушевац, рукопис, Крушевац 1962) 2—3.

⁶⁾ К. В. Петковић и други: *Крушевачки земљотрес 1. октобра 1972. године*, с. 447, 449—450.

⁷⁾ Т. Мирковић: *Рибарска Бања* (Прештампано из Српског Архива за цел. лекарство 1901, Београд 1901) 17—18.

Рибарске Бање, та стешњеност је унеколико негативан чинилац њене сволуције и регионалне улоге и значаја, али и подстицајни фактор нарочитих урбаних остварења.⁸⁾ У томе новоизграђени стационар „Поглед“ на Самару, са директном везом до Пријемног блока, је изванредан пример урбане пенетрације.

Хидролошке особине и својства термалних вода. — У термалногеографској регионализацији СР Србије, Рибарска Бања припада Алексиначкој термалној зони у алексиначко-нишком мезотермалном подручју Јужноморавске балнеотермалне регије.

Као морфоструктура, Велики Јастребац представља хорст ограничен термалним дислокацијама. Као и нека друга хидротермална чворишта СР Србије (Рудник, Копаоник, Калафат) и В. Јастребац је хидротермално чвориште из којег се и око којег се разливају многобројни минерални извори. Морфотермална скулптура В. Јастребца окружена је и бројним познатим термоминералним изворима. У јастребачкој дислокационој зони, на северном ободу јастребачког планинског масива, избија низ извора минералних и термалних вода. Почев од Рибарске Бање на истоку ређају се у правцу запада у низу киселе воде: Дворане, Сеземче, Слатина, Буџи, В. Ломница, Треботин и Мрмош.⁹⁾ Јужну границу чини топлнички расед са познатим минералним изворима: Плочник-Барутана, Вички кисељак и Сува Чесма. На западном раседу, дуж линије Велуђе—Александровац—Разбојна (кроз крушевачки терцијарни басен) су и извори угљенокиселих вода у Велуђу.¹⁰⁾

Термоминералне воде Рибарске Бање припадају разбијеном изворишту сложене издани. До спровођења хидрогеолошких истраживања и сондирања бушотина 1970. године, када су неки природни извори пресушили, разбијено извориште је сачињавало неколико изданских, пукотинских и прокапничких извора. Међу њима шест је било обухваћено каптажама.

Дуж упоредничког јастребачког раседа у правој линији, на висини од 520 m, избијали су готово сви термоминерални извори. На крилима били су млаки извори, а у средини топли. Крила су виша за десет метара, а цела линија дугачка око 200 m. На путу за Самар из локалних раседа у амфиболском шкриљцу и лискуновитом гнајсу избија хладна сумпоровита и обична вода.¹¹⁾

⁸⁾ Уп. М. Костић: *Географски положај бањских и балнеотуристичких насеља у СР Србији — фактор њихове еволуције и регионалне улоге и значаја* (Цвијићев зборник, САНУ, Одељ. Прир. мат. наука, Београд 1968) 418 и д.

⁹⁾ К. В. Петковић и други, Крушевачки земљотрес 1. октобра 1972. године, с. 403.

¹⁰⁾ Уп. Геологија Србије IV, с. 98; *Прегледна карта СР Србије (ван САП) са појавама термоминералних вода* (Републичка самоуправни интересна заједница за геолошка истраживања, Београд).

¹¹⁾ С. Урошевић, Јастребац, с. 22; Уп. В. А. Димитријевић: *Белешке о Рибарској Бањи* (Београд 1907) 28; *Исти: Рибарска Бања* (Издање „Врачарске Штедионице, Београд 1911) 52).

Прве важније податке о хидролошком карактеру термалног изворишта објавио је *Ем. П. Линденмајер* (1856). Он наводи да купатило добија довољно воде из два извора а постојао је и трећи извор који је био засут. Осим ових употребљивих извора лековите воде, истиче *Линденмајер*, „она јоште и на више места извире, особито јако показује се она с десне стране од купатила”.¹²⁾ Прва хидролошка испитивања рибарскобањских изданских вода, извршио је *Панчић* 1856. године на првом путовању са лицејцима по Србији. Потврђено је да Рибарска Бања заиста располаже „мноштвом” извора. Из незнатних раскопавања, која су том приликом предузета, закључено је да ће количина рибарскобањске воде, која је тада само један хамам пунила, „целисходно вођеним пословима знатно умножити”.¹³⁾ И знатно касније *Т. Мирковић* (1901), говорећи о шест главних извора минералне воде, спомиње да „у Рибарској Бањи има много више, што избијају на разним местима али нису ухваћени”.¹⁴⁾

Пукотинским изворима припада и термални „најглавнији извор” односно група извора у „новоме бунару”. Он се налази непосредно поред купатила, са његове задње стране. Три извора избијају из „доста велике пукотине стена”. У осталом делу изворишта „из ситних кристаластих шкриљаца избијају омањи извори”. Вода из ових извора „комунисира” са поменутиим изворима у басену. И „млака сумпорна вода” (28°C) извирала је „из пукотина огромних стена”, различитог састава и структуре.¹⁵⁾ Млаз воде „из камене пукотине у брду” био је „два прста дебео”. Ова се вода употребљавала за прање рубља.¹⁶⁾

Хидрогеолошким истраживањима, које је спровео Геолошки завод из Београда у 1970. години, оконтурена је водообилна термална издан. Она је дугачка око шест, а широка до два километра са високом температуром воде. Експлоатационом буштином (516 m н. в.), сондираном до дубине 162 m, добијена је термална вода са позитивним пијезометријским нивоом 1,5 m, издашношћу 22,0 lit/sec и температуром 38,0°C.¹⁷⁾ У 1979. години предузете су нове хидрогеолошке истраге ради обезбеђења још већих количина термалне воде која би се добила дубоким бушењем.

Предузета истраживања допринеће и потпунијем разјашњењу хидротермалног механизма. Вероватно је да „лежиште” рибарскобањских вода потиче из дубинских разлома вулканита.

¹²⁾ Ем. П. Линденмајер: *Опис минералних вода и њихово употребљавање уопште, а посебно лековитих вода у Кнежевини Србији досад познатих* (Београд 1856) 105—106.

¹³⁾ *Прво Панчићево путовање са лицејцима по Србији* (Сепарат из „Наставника”, Београд 1914) 26.

¹⁴⁾ Т. Мирковић, Рибарска Бања, с. 18.

¹⁵⁾ В. А. Димитријевић, Рибарска Бања, с. 47, 52.

¹⁶⁾ С. М. Лозанић: *Анализе српских минералних вода, VI. Рибарска Бања* (Гласник Срп. учен. друштва, Књ. 54, Београд 1883) 107—108.

¹⁷⁾ Вид. „Откривено подземно језеро” („Политика” од 23. марта 1970. Танјуг) 3; Прегледна карта СР Србије (ван САП) са појавама термоминералних вода под бр. 114 у регистру.

Према постојећој водоиздашности, термоминералне воде Рибарске Бање припадају већим изворима (врела) мале издашности чија се минимална годишња издашност креће од 10—50 lit/sec (V_1).¹⁸⁾

Према температури од 38°C рибарскобањске воде су врло изразите хомеотерме (34—38°C).

Значајно је и то, да Рибарска Бања располаже квалитетном пијаћом водом у већим количинама. Поодавно је познато да је вода за пиће врло пријатна и питка. Она долази у ред најлакших вода; те је многи врло радо пију.¹⁹⁾

Хемизам и терапијска вредност рибарскобањских вода. — Прва хемијска анализа рибарскобањских вода извршена је у Бечу 1834. године, када су први пут хемијски анализирани познатије лековите воде Србије. Кнез Милош је на анализу послао и „6 крчага Рибарске воде”. Према извршеној анализи, бечки медицински факултет је Рибарску воду окарактерисао као сумпорну.²⁰⁾ Другу хемијску анализу извршио је на изворима Ж. А. В. Хердер 1835. године. Од њега потичу и прве стручне белешке о овој и још неким бањама Србије.²¹⁾ Изворе из брда Самара Хердер означава као „топлу сумпоровиту воду, која је под именом Рибарска бања позната”. Вода ове „знамените бање”, чији се сумпоровити мирис из далека осећа, „све остале у Србији богатством на сумпор надвисује”. Каснију хемијску анализу из 1846. године „како квалитативно тако и квантитативно” извршили су у „Главној правитељственој Апотеки” професор Лицеја Рашковић и апотекар Илић.²²⁾

У другој половини XIX века вршене су и детаљније хемијске анализе. Њима је осведочено да „Рибарска бања јесте наша цењена топла сумпорна вода”.²³⁾ Према анализи М. Т. Лека из 1888. године у једном литру воде има 0,300 грама растворених чврстих материја. Она садржи и сумпор водоника, угљене киселине и алкалија. М. Т. Лекко је рибарскобањске воде уврстио у ред сумпоровитих термалних вода, које имају врло незнатну количину растворених чврстих материја као и познате пиренејске сумпоровите терме, које би се понајбоље могле упоредити с овом нашом термом.²⁴⁾ Крајем XIX и почетком нашег века М. Николић и А. Зега, 1899. и 1900. године, извршили су хемијску и физикохемијску анализу извора у базену, воде из резервоара и воде са хладне чесме. И у резултатима ових анализа констатује се сиромаштво састојака у солима са понајвише натријум

¹⁸⁾ Ур. М. Јанјић: *Predlog klasifikacije izvora po izdašnosti* (Zbornik radova Rudarsko-geološkog fak. Univ. u Beogradu, Sv. 6, Beograd 1958) 170.

¹⁹⁾ В. А. Димитријевић: *Рибарска Бања* (Здравље, Год. VI, Београд 1911) 175.

²⁰⁾ В. Михаиловић: *Из историје санитета у обновљеној Србији од 1804—1860* (Пос. изд. САН CLXXX, Одељ. медицинских наука, Књ. 4, Београд 1951) 238—239, 240.

²¹⁾ В. Симић: *Из скорашње прошлости рударства у Србији* (Пос. изд. Завода за геолошка и геофизичка истраживања, Књ. 9, Београд 1960) 19.

²²⁾ В. Михаиловић, *Из историје санитета у обновљеној Србији од 1804—1860*, с. 249—250, 261, 263—264.

²³⁾ С. М. Лозанић, *Анализе српских минералних вода VI*, с. 107.

²⁴⁾ М. Т. Лекко: *Хемијско испитивање минералних вода у Краљ. Србији* (Споменик XXXV, први разред 4, СКА, Београд 1900) 130—131.

сулфата (117 до 118 милиграма) и незнатне количине сумпорводоника, али се наглашава „признато и опробано дејство” минералних извора у Рибарској Бањи.²⁵⁾

У првој деценији нашег века М. Т. Леко је (22. IX 1909. год.) одређивао радиоактивитет топле воде из главног резервоара у Рибарској Бањи (37,5°C). Ова вода има 1,12 Махових јединица. Радиоактивна еманација у овој топлој води долази од радијума.²⁶⁾ Исти аутор је касније (1922. год.) минералну воду Рибарске Бање уврстио у ред сумпоровитих хомеотерма са карактером слабих алкално-салиничних вода, наводећи да трећи и четврти извор топле воде „често избацују” алге „барезин” (*Barégine*).²⁷⁾ Л. Ненадовић (1936) је рибарскобањску топлу воду окарактерисао као „сумпорну акратотерму”, а хладан извор као једину акратопегу у нашој земљи.²⁸⁾

У социјалистичкој Југославији задуго је постојала само теренска анализа, извршена 1958. године. Она показује да 1 литар воде садржи сумпорводоника 0,0025 gr. По својим физико-хемијским особинама рибарскобањска вода је сврстана у групу сумпоровитих хомеотерма.²⁹⁾ Тек савременим геохемијским проучавањима неких минералних вода и бања у Србији и њихових генетских карактеристика В. Вујановића, М. Теофиловића и М. Арсенијевића (1971. и 1972) сазнало се да рибарскобањске воде ($M=0,400 \text{ gr/l}$) садрже и бројне микроелементе: Li(0,130), Cs(0,012), Rb(0,032), Sr(0,700), Ba(0,030), Al(0,040), Fe(0,020), Ti(0,0008), Cr(0,002), Mn(0,0030), Cu(0,0036), Mo(0,0020), V(0,0004 mg/l). Упоређењем са одговарајућим садржајима микроелемената у проученим минералним водама Србије, констатовано је да су у водама Рибарске Бање знатно повећани садржаји литијума (0,130 mg/l), затим да су у „шумадијском типу” минералних вода највиши садржаји бакра запажени и у води Рибарске Бање (до 0,0036 mg/l). У водама поменутог типа, које се на северу јављају до белановичко-мионичког тектонског рова, ванадијум је констатован само у Пролом Бањи, Сирчи, Г. Трепчи и Рибарској Бањи (0,0004 mg/l). У водама истог типа, молибден је запажен само у Овчар Бањи (до 0,003), Рибарској Бањи (до 0,0024), Г. Топлици (0,0009) и Пролом Бањи (до 0,0003 mg/l). По споменутих ауторима литијум, стронцијум, рубидијум, цезијум и бакар су углавном јувенилног порекла и генетски су везани за млађи вулканизам. По томе, Рибарскобањске воде су делом вулканског порекла; и оне се у мањој или већој мери мешају са

²⁵⁾ М. Николић — А. Зега: *Анализе минералних вода у Србији* (Споменик XL, први разред 5, СКА, Београд 1902) 3, 51.

²⁶⁾ М. Т. Леко: *Радиоактивне воде у Србији* (Глас LXXXIII, први разред 34, СКА, Београд 1911) 67; Уп. Исти: *О радиоактивним водама у Србији* (Записници Срп. геолог. друштва за 1949. и делове година 1910, 1913, и 1941, Београд 1953) 61.

²⁷⁾ М. Т. Леко и други: *Лековите воде и климатска места у краљ. СХС* (Београд 1922) 210—211.

²⁸⁾ L. Nenadović: *Banje, morska i klimatska mesta u Jugoslaviji* (Београд 1936) 330.

²⁹⁾ V. Godić — M. Radić: *Banje Srbije* (Удружење здравствених установа NR Србије, Београд 1963) 41.

хладним (десцендентним) водама на своме путу ка површини.³⁰⁾ По Н. Димитријевић (1975) на основу главних јона рибарскобањска вода би припадала хидрокарбонатно-сулфатно алкалним хомеотермама. За воду са бушотине иста ауторка је одредила гасни састав: N₂ 91,13, CO₂ 5,40, O₂ 0,50, H₂S 1,60% запреминских. По таквом саставу ова вода припада азотним водама, са извесним садржајем киселих гасова CO₂ и H₂S. „Овако висок садржај азота указује на његово ваздушно порекло, што потврђује претпоставку да је порекло воде вадозно”. Ово су воде које се дуже задржавају у хидрогеолошким структурама, тако да се на основу садржаја племенитих гасова (He+Ne) одликују повишеним степеном засићености хелијумом. Н. Димитријевић (1975) је одредила и апсолутну старост ових вода на основу формуле А. Л. Козлова на 1,872.500 година.³¹⁾

Лековито дејство рибарскобањске воде познато је одавно. Због њене изврсне лековитости бања се називала „српски Јордан”.³²⁾ Важније лечилишне индикације термоминералних вода Рибарске Бање медицински су познате још из времена првих хемијских анализа.

Вредан допринос научном сазнању о лечилишном дејству рибарскобањских вода, у објављеним текстовима, дали су и бањски лекари из последње деценије прошлог и прве нашег века. По Т. Мирковићу (1901) две драгоцене особине рибарскобањске минералне воде у погледу њене лековитости јесу два физиолошка дејства: дражење и профузно знојење. Опште дејство воде Рибарске Бање састоји се у томе, што сва торпидна, латентна и хронична обољења претвара у акутна, па их тек онда лечи. Минерална вода Рибарске Бање показала је повољно дејство и у лечењу сифилиса. Значајно је да је температура ових извора стална и непроменљива. Неки аутори приписују и поменутој алги (Barégine), која се јавља у виду дугачких конаца, нарочито лековито дејство.³³⁾ В. А. Димитријевић (1911), наглашујући познате чињенице да су најбољи они минерални извори чија се природна топлота приближује топлоти човечје крви (око 38°C) а таквих извора има у Рибарској Бањи у највећем броју и да се термални извори који имају најмању количину минералних састојака одликују својим јаким лековитим дејством, анализирао је широки спектар индикација. На првом месту ипак истиче врло успешно лечење хроничног реуматизма зглавака и мишића у свим облицима. И разноврсни поремећаји кретања руку или ногу услед повреда, ишчашености, пребијености појединих костију, атрофије мишића, скораш-

³⁰⁾ V. Vujanović i drugi: *Regionalna proučavanja mineralnih voda i banja u Srbiji i AP Vojvodini i njihove osnovne geološke, geochemijske i genetske karakteristike* (Radovi Instituta za geološko-rudarska istraživanja i ispitivanja nuklearnih i drugih mineralnih sirovina, Sv. 7, Beograd 1971) 117, 122, 124—125; Исти: *Претходна регионална проучавања неких минералних вода и бања у Србији и њихове генетске карактеристике* (Записници Срп. геолог. друштва за 1968, 1969. и 1970. годину, Београд 1972) 411, 413—416, 418, 420.

³¹⁾ N. Dimitrijević: *Gasovi u podzemnim vodama s posebnim osvrtom na njihovo prisustvo u mineralnim vodama Srbije* (Pos. izd. Zbornika radova Rudarsko-geološkog fak. Univ. u Beogradu, Beograd 1975) 36, 98.

³²⁾ Т. Мирковић, Рибарска Бања, с. 33.

³³⁾ Исто, с. 22, 26—27, 35.

њих анкилоза и слично могу се у овој бањи знатно поправити комплексним медицинским третманом (систематска купања, масирања, електризирање и друго). На хемороиде („шүљеве“) одлично дејство поодавно је познато. Од интереса је споменути и то да се млака сумпорна вода (28°C) са успехом употребљавала за пиће, испирање грла, носа и очију.³⁴⁾ И водом хладног сумпоровитог извора испирале су се очи и стављале облоге на очи против кагара очних капака и конјуктивитиса.³⁵⁾

Према реченом и осталом сазнању о балнеохемијским својствима минералних вода Рибарске Бање, могло би се рећи да т е р м а л н и е ф е к а т резултира из биохемијских и радиоактивних процеса — њиховог комплексног терапијског деловања на људски организам. Терапијску важност у биолошким реакцијама имају нарочито ретки елементи. По томе, лековите воде Рибарске Бање припадају минералним водама *јаких балнеолошких карактеристика* које су предодређене да се организовано користе за лечење.

ПОСЕБНЕ ПОГОДНОСТИ

У јастребачкој планинској зони, на северном ободу јастребачког масива, Рибарска Бања се одликује неколиким посебним природним и другим погодностима.

У природном потенцијалу од изванредног значаја су повољности регионалног климата и нарочито микроклимата. У Рибарскобањској котлици на подпланинском положају, утицаји локације, рељефа, вегетације и вертикалне зоналности изразито су позитивни чиниоци климатских прилика.

С гледишта климатотерапије поднебље Рибарске Бање, која са висином мањом од 600 m није контраиндикована за лечење висинском климом, окарактерисао је унеколико најпре *Т. Мирковић* (1911). По њему клима Рибарске Бање долази у ред блажије планинске (субалпијске) климе. Будући да оштрину климе умањује у знатној мери заветрински положај, за време бањске сезоне она је врло умерена, повољна и здрава. Најлепше је поднебље у јулу, августу и до половине септембра када је клима ове бање лековита у многом погледу. Њено благотворно дејство најјаче се испољава код извесних нервоза, обољења органа за дисање, код лимфатизма, херпетизма и општег ослабљења.³⁶⁾ Са гледишта медицинске климатологије од интереса су и запажања *В. А. Димитријевића* (1911) такође заснована на лекарском искуству. Истичући да је Рибарска Бања као климатско место исто тако позната као и по њеним чувеним топлим сумпоровитим изворима који су је одавна увели у ред наших најчувенијих бања, наглашава да је у њој „ваздух вазда толико чист, свеж и пријатан, каквог ни у једној нашој бањи нема“. Озонирајуће дејство ваздуха нарочито осећају они који се много у собама баве, као и они

³⁴⁾ В. А. Димитријевић, Рибарска Бања, с. 44, 46, 52—72.

³⁵⁾ Л. Ненадовић, Бање, морска и климатска места у Југославији, с. 330.

³⁶⁾ Т. Мирковић, Рибарска Бања, с. 16—17.

са катарима душника, гркљана и ждрела. Боље се осећају и реконвалесценти и анемични а најбоље неуротични болесници. Ветрови, нарочито са севера и запада, осећају се само по врховима брда, а у бањи изражавају као пријатни поветарци. Опажају се по треперењу лишћа и пријатном шуму. Јаке врућине могу се осетити само месеца јула око подне и то једино у доњем делу бање, који је изложен јачем упливу сунчаних зракова.³⁷⁾

Да је Рибарска Бања „климатско место првога реда”,³⁸⁾ потврђују углавном и метеоролошки подаци о важнијим климатским елементима. Термичке прилике које карактеришу регионално поднебље приближно се виде из средњих температурних вредности метеоролошких станица Ниша (Н=195 m) и Крушевца (Н=165 m) и вертикалног температурног градијента од 0,5° на 100 m.³⁹⁾

Таб. 1. Средње месечне температуре за период 1925—1940. г.

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
-2,1	-2,2	4,4	10,2	15,0	18,6	21,5	19,9	16,2	11,3	6,6	0,4	10,5

Средње месечни температурни ток, годишње колебање температуре и највиша средња месечна температура потврђују да Рибарска Бања има снижени ток температура и блаже поднебље. Једина средњемесечна температура изнад 20° је у јулу (21,5°).

По подацима кишомерне станице у селу Рибару (Н=400 m), просечна висина годишњих падавина за период 1925—1940. год. износи 595 mm.⁴⁰⁾ Међутим, како Рибарска Бања лежи у суподини Јастребца и на просечној висини од 540 m, она има већу количину падавина. Према плувиометријском градијенту од 44 m, Бања добија 656,6 mm талога. Најкишовитији месец је мај а најсувљи фебруар. Јачих киша може бити само у првој половини маја и октобра. За време туристичке сезоне кише су ређе, а уколико их има делују повољно јер после летњих киша простране шуме одржавају пријатну свежину.⁴¹⁾

Заклоњеност Рибарске Бање и Рибара гребеном Јастребца и високим долињским странама Рибарске реке од утицаја је и на начин излучивања атмосферских талога. Градобитни облаци готово увек „пребацују” Рибарску Бању и Рибаре и излучују град тек у селу Гревце и нижим пољским селима Алексиначке котлине. Према теренским испитивањима из 1962. године, у последњих 60 година није био

³⁷⁾ В. А. Димитријевић, Рибарска Бања, с. 20, 24, 26.

³⁸⁾ Вид. М. Т. Леко, и други, Лековите воде и климатска места, с. 210; Л. Ненадовић, Бање, морска и климатска места, с. 327.

³⁹⁾ М. К о с т и ћ: *Рибарска Бања*, Антропогеографске одлике (Сепарат Гласника Срп. географ. друштва, Св. XXXVIII, бр. 1, Београд, 1958); *I sti: Ribarska Banja*, Recherches de géographie humaine (Bulletin de géographie d'Aix-Marseille, T. LXX, Nouvelle Serie № 5, Aix-en-Provence, 1959) 53.

⁴⁰⁾ *Karte izohijeta*, Prilozi poznavanju klime Jugoslavije 2 (Hidrometeorološka služba FNRJ, Beograd 1953).

⁴¹⁾ Као нап. 39.

познат ни један случај да је град пао у ова два места. И по томе се може рећи да је Рибарска Бања једна од наших најбољих ваздушних бања.⁴²⁾

Рибарска Бања је окружена са свих страна шумским ревиром. Он се простире скоро до стамбених зграда. У центру насеља је мали, али леп парк. Шумски предео у бањском рејону је једна од најзначајнијих природних одлика Рибарске Бање. Мада је део шума бање, на површини 89 ха, на плитком земљишту и стрмом нагибу (око 35°) оно је обрасло буковом и храстовом шумом. По подацима из 1951. године било је шумског дрвећа старости преко 120 година.⁴³⁾

Десна, североисточна страна Бањске котлине, обрасла је храстовом гором, а лева и падине Јастребца, буковом шумом. На В. Јастребцу, једној од најшумовитијих и по шумском покривачу најлепших наших планина и данас има столетних букава, а у вишем делу и борове шуме. Интересантно је споменути да су на јастребачкој висоравни Равној гори, код извора „Добра вода“, готово све до другог светског рата постојали сточарски станови и земунце Ашана који су чували на хиљаде оваца и производили качкаваљ.⁴⁴⁾

У атару Рибара горња граница културне вегетације на Јечмишту досеже до висине око 660 м. На тој заравни сучишћу се на истој површини папрат, пшеница и брдски кукуруз. Од 1960 године присутило се регенерацији природног пејзажа пошумљавањем голети и на већим површинама.⁴⁵⁾

Посебне погодности боравишног туризма Рибарске Бање огледају се и у могућностима извођења рекреативних излета и угодних шетњи у заштитном рејону и околини, а затим ловном, риболовном и културно-образовном туризму.

Јастребачка планинска зона позната је као резерватно и ловно подручје (срне, зечеви, фазани, лисце, дивље мачке и др.). И шездесетих година XIX века у густим шумама Јастребца, сем бројне разноврсне дивљачи, по речима *Панчића* и *лицејаца* (1856), „по шпилевигим светлим стенама“, било је и „медведа, који се у тим неприступачним гудурама легу“. По риболовним водама на гласу је Срнаљска река, на сектору села Срнаља, богата пастрмкама. Оне су се, у првој деценији нашег века и доцније, целога лета у Бању доносиле.⁴⁶⁾

Рибарска Бања има значајне могућности за развој боравишног туризма јер на посредничком месту може постати исходште за планинске туристичке центре на Великом (Равниште) и Малом Јастребцу, на једној, и градска и сеоска насеља са разноврсним културно-историјским наслеђем у Крушевачкој и Алексиначкој котлини, на

42) Ж. Мартиновић — М. Костић, Рибарска Бања и Рибаре, с. 5.

43) Д. Б. Чолић: *Заштита шума и шумски резервати у Србији* („Заштита природе“, Књ. 2—3, Београд 1951) 106.

44) В. А. Димитријевић, Рибарска Бања, с. 79—80; Л. Ненадовић, Бање, морска и климатска места, с. 332.

45) Ж. Мартиновић — М. Костић, Рибарска Бања и Рибаре, с. 6.

46) Прво Панчићево путовање са лицејцима по Србији, с. 26; В. А. Димитријевић, Рибарска Бања, с. 75—76; Л. Ненадовић, н. д., с. 332.

другој страни. Широј јавности већ је презентираан туристички информатор „Крушевац и околина“ (1978) са исцрпним подацима о важнијим културно-историјским споменицима.⁴⁷⁾

ПОРЕКЛО И ГЕНЕЗА ТЕРМАЛИТЕТА

У непосредној близини Рибарске Бање, у селима Бољевцу и Рибару, пронађени су остаци културе из *праисторијског доба*.⁴⁸⁾ * Ти трагови указују да су минерални извори Рибарске Бање били познати праисторијском становништву. На палеобалканско искоришћавање ових „ретких вода“ упућује и чињеница што су сумпоровите воде познате још од прасгарих времена. Натријум-сумпоровите воде биле су прве, које су привукле пажњу и болесника и зналаца, јер су се по укусу и мирису, а нарочито температури најпре одвојиле од слатких вода. „Отуда се историја минералних вода скоро своди на историју ових вода“. И храмови које су Хелини подизали у част Асклепија, били су у близини ових вода.⁴⁹⁾ Индикације првобитног искоришћавања су неки прежици древних обичаја на оближњим култним изворима манастира „Покрова Пресвете Богородице“ код села Каоника. Култне изворе тога манастира у ритуалном лечењу жене дарују и живином, доносећи петлове. Петао („демонска птица“), како је познато, приносио је на жртву и божанствима лековитих извора (Асклепију, Хераклесу, Хеби и др.) јер је он био уобичајена жртвена животиња, особито код сиромашних људи.⁵⁰⁾ По томе се може рећи да је палеобалканско становништво на рибарскобањским термама, са искуствима из верске медицине, обављало ритуално лечење.

⁴⁷⁾ А. Стошић: *Крушевац и околина*, Културно-историјски споменици (Друштво љубитеља старина и уметности Крушевац, Крушевац 1978) 1—240.

⁴⁸⁾ М. и Д. Гарашанин: *Археолошка налазишта у Србији* (Београд 1951) 57 и 58.

* По Ж. Д. Петковићу (1934) непосредна околина Рибарске Бање у праисторијско доба била је знатније насељена. На то указују познати мегалит из Сридаља и друга налазишта. Мегалит (праисторијски надгробни споменик) из Сридаља је из неолитског доба и, међу споменицима из тог времена, спада у најстарије. „У Рибарској реци, а нешто и у Големој (Бољевачкој), може се наћи камење, очигледно рађено и дотеривано руком човеком, а чија је израда и употреба могла бити само из најпрвобитнијег времена“. И док се у Бољевачкој реци налази веће комаде камена, по изгледу израђивано можда за жртвенике и сличне потребе, у Рибарској реци види се камење несумњиво спремано за ратне и привредне потребе. Израда овог камења потсећа на позније доба неуглачаног и прво доба углачаног камена. „Део Рибарске реке, где се може наћи ово камење, даје утисак некакве преисторијске радионице. Изгледа да је у преисторијско доба овде био живот веома напредан“. Вис Змајевац на Јастребцу је „сачувао из минулих времена веровање у змајеве, богове најранијих дана“ (Ж. Д. Петковић: *Неки преисторијски цртежи и најстарија балканска писмена*, Београд 1934, с. 10—12, 16—17, 37—38).

⁴⁹⁾ Т. Мирковић, Рибарска Бања, с. 6.

⁵⁰⁾ А. Милошевић — А. Цермановић: *Петао у хтонском култу код античких Грка и у српском народу* (Гласник Етнографског музеја у Београду, Књ. XVII, Београд 1954) 108—109.

Рационално искоришћавање минералне воде Рибарске Бање одпочело је за *римске колонизације*.^{*} Римска насебина, на простору Рибара и Бање, била је заштићена утврђењем. То указује да су у Рибарској Бањи, као и у другим бројним бањама Србије, римски неимари први изградили балнеолошке уређаје.⁵¹⁾

У српско *средњовековно доба* Рибарска Бања је припадала жупи Загрлати. Жупа Загрлата је обухватала у целини слив Рибарске реке. Већину насеља у Загрлати до осамдесетих година XIV века, чинила су катунска сточарска села и засеоци. Заселили су их углавном Власи сточари, који су пребивали понајвише у горњем и средњем сливу Рибарске реке.⁵²⁾ Ти балкански старинци допринели су одржавању и данас у овом крају распрострањеног култног „умивања“ које потиче из предримског времена. Код становништва села Рибара и околних села одржава се предање да се на минералним изворима ове бање лечила и српска средњовековна властела. По предању излечила се и једна дворкиња Књегиње Милице.⁵³⁾ За лечење користили су се вероватно римски уређаји.

Под турском окупацијом у Рибарску Бању су долазили и Срби и Турци, тражећи лека. Вероватно крајем XVI века Турци су, ради своје упогребс, озидали једно купатило. Године 1835. *Хердер* је то „зданије за купање“ затекао порушено у тој мери да се „угодно купати не може“.⁵⁴⁾ По *Линденмајеру* (1856) ово „стародревно озидано купатило“ довољно доказује да је Рибарска Бања „јоште од старине употребљена била“.⁵⁵⁾ Према досадашњем знању о времену грађења турских купатила на бањским водама Србије, „старина“ турскога хамама затеченог у Рибарској Бањи досеже најдаље до последње четврти XVI века. Турци су веома ценили Рибарску Бању. Посећивале су је и паше, богати Турци и други.⁵⁶⁾ Српско становништво се лечило купањем у импровизираним мањим басенима и рупама у близини из-

* По *М. Васићу* (1961) и у римском периоду Рибарска Бања је била на гласу и по својој термално-култној функцији. Међу познатим бањама Србије, по тој функцији, он је ставља на прво место наглашујући, да су „Рибарска, Сијеринска, Нишка, Сокобања и Брестовачка биле лечилишта која су уживала и култ дотичних божанстава или демона којима су била посвећена“. (*М. Васић: Приск о Нишу из 448. године, Старинар, Књ. XII/1961, Београд 1961, стр. 155*).

⁵¹⁾ *Ж. Мартиновић — М. Костић: Прошлост и развитак Рибарске Бање („Наша прошлост”, Бр. 1, Краљево 1964) 21; Уп. Т. Мирковић, Рибарска Бања, с. 13.*

⁵²⁾ *М. Костић: Алексиначка котлина, Друштвеногеографска проучавања (Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”, Књ. 22, Београд 1969) 455—456.*

⁵³⁾ *Уп. М. Костић: О једном раритетном прежитку култа псеудотермализма у Јужном поморављу (Лесковачки зборник, Св. XVIII, Лесковац 1978) 248; Ж. Мартиновић — М. Костић, Прошлост и развитак Рибарске Бање, с. 21; В. А. Димитријевић, Рибарска Бања, с. 3.*

⁵⁴⁾ *М. Костић, Рибарска Бања, с. 4; В. Михаиловић, Из историје санитета у обновљеној Србији од 1804—1860, с. 249.*

⁵⁵⁾ *Ем. П. Линденмајер, Опис минералних вода и њихово употребљавање уопште, а посебно лековитих вода у Кнежевини Србији, с. 105.*

⁵⁶⁾ *Т. Мирковић, н. н., с. 13.*

вора. Тада се становало, као и дуго после тога, у колибама и вењацима подигнутим за личну и привремену употребу.⁵⁷⁾

Турци су покрај Рибарске Бање имали и своје излетиште. Оно је било у потесу Сарај где је данас рибарски заселак Клисурци. Ту су Турци долазили на теферич да поред „живе воде“ уз кладенце пеку јалове овце и овнове гостећи се.⁵⁸⁾

*

У времену од 1833. до 1979. године функционалну генезу карактерисале су четири развојне фазе а потом савремени преображај и функционална реафирмација. Све развојне фазе садрже две генетске стазе посебних обележја.

У првој етапи прве развојне фазе (1833—1876. г.), по ослобођењу од Турака (1833. г.), према материјалној могућности, државне власти су се старале о овој „знаменитој бањи“. Већ 1834. год. извршена је хемијска анализа у Бечу, следеће 1835. год. анализирана је вода на изворима а 1848. год. у Главној државној Апотеки. Међутим, и после сасвим добрих резултата свих анализа као купатило употребљавало се турско „старо здање“. По извештају *Линденмајера* из 1849. год. оно је било обрасло хидрофилном вегетацијом која расте на топлој подлози. Стога је било „превасходно нужно“ да се најпре „нека дрвећа, која су горе на самом своду израстла добро изсећи и то тестером“ и да се цела руинирана зграда обнови.⁵⁹⁾

Бања се почела поправљати најпре иницијативом окружних власти. Окружни начелник Радован Петровић „... дао је још 1849 године Бериз исте Бање кон је дотле порушен био и вода усанула била, оправити“.⁶⁰⁾ На основу *Линденмајеровог* извештаја Министарство унутрашњих дела 14. марта 1850. год. известило је Совјет: „Поводом тим што је Рибарска бања тако знаменито лековита вода, због запуштености скоро неупотребителном постала, и почем би у добром стању знамениту ползу Отачеству принети могла, учинило је Попечитељство ово расположење да се к оправљању исте бање приступи“. Пошто су „водоводи, кубе, као и зидине реченог купатила у толико порушени“, да се оправити не могу израђен је „нови план за купатило бање Рибарске“. „Ново постројење“ овог купатила је „осим обштер и два са стране екстра купатила“ имало „а притом и са нуждним преградама за свлачење и облачење снабдевано“. Ово ново купатило је крајем 1852. год. било поприлично изграђено, а довршено је 1853. године када су „плоче мраморне за патос из Студенице набављене“. Исте године за Бању је купљен повећи комплекс земљишта,⁶¹⁾ тиме је оформљен бањски круг с ужим рејоном.

⁵⁷⁾ М. Костић, Рибарска Бања, с. 4 и ту цит. литер.

⁵⁸⁾ Рибарска Бања и Рибаре, с. 9.

⁵⁹⁾ В. Михаиловић, Из историје санитета у обновљеној Србији од 1804—1860, с. 276.

⁶⁰⁾ М. Р. Југовић: *Рибарска Бања* (Издање Специјалне болнице за плућне болести, физикалну медицину и рехабилитацију Рибарска Бања, Крушевац 1974) 28.

⁶¹⁾ В. Михаиловић, н. д., с. 313—315.

Ново купатило, озидано у стилу и облику правог хамама, подигнуто је над самим извором а на темељу старог турског купатила. Изградили су га такође турски мајстори које је послао паша из Ниша. Његово „кубе” и данас се налази над басеном прве класе.⁶²⁾ *Т. Мирковић* (1901), имајући у виду да је на темељима турског а можда још и старијег купатила, озидана 1852/53. године конструкција новог купатила, означава његову изградњу само као „грабење садањег великог басена”. Тиме се жели истаћи вековни континуитет постојања овог термалног објекта. За оправку пута до Бање и доношење потребног материјала, нарочито мермерних плоча из Студенице, употребљен је кулук. У то време пада и подизање чесме, прозване „Книћанка”, која је затим порушена, па тек много доцније поново направљена добровољним прилозима посетилаца ове бање.⁶³⁾

Изградњи важних хидротермалних објеката у Рибарској Бањи и прилазног пута, у времену социјалног термализма, допринело је, ђакле, својим радом и овдашње становништво. Споменута чесма је колективни посетилачки (болеснички) задужбински објекат.

Око 1854. године од станова постојали су *старешинска зграда* и *општа трезарија* као нека врста механе. Посетиоци су већином правили у време сезоне станове у виду колиба од шуме.⁶⁴⁾ У то време „отеческим старањем Високог Правитељства наредба је учињена, да се у овој Бањи преко лета окружниј физикус боравити има”.⁶⁵⁾

Овај изразити напредак заустављен је поплавама које су причиниле веће штете. За време од неколико година десиле су се две велике поплаве (наводненија) „кои су како на Бањи тако и на меани знатну штету учинили”. Оправка је извршена по одобрењу од 1856. године.⁶⁶⁾

Године 1860. подигнута је *права механа* са неколико соба за становање.⁶⁷⁾ Ова државна механа издавала се под годишњи закуп лицитацијом која се расписивала преко среских начелства.⁶⁸⁾ Око 1860. године почели су службовати државни лекари — бањски лекари.⁶⁹⁾ Године 1860. направљена је једна *дрвена зграда са дрвеним кадама* за купање. Ова зграда имала је 10 собица и у свакој по две каде, у које се вода пуштала на славине једним каналом од чункова, из главног извора изведеним. И у 1865. год. још су постојале „каде у виду сантрача”.⁷⁰⁾ Чесма „хладна сумпорача” подигнута је 1872. године.⁷¹⁾

⁶²⁾ В. А. Димитријевић, Рибарска Бања, с. 7.

⁶³⁾ Т. Мирковић, Рибарска Бања, с. 14.

⁶⁴⁾ Т. Мирковић, н. н., с. 14; Уп. В. А. Димитријевић, Рибарска Бања, с. 7.

⁶⁵⁾ Ем. П. Линденмајер, Опис минералних вода и њихово употребљавање уопште, а посебно лековитих вода у Кнеж. Србији, с. 107.

⁶⁶⁾ В. Михаиловић, Из историје санитета у обновљеној Србији, с. 315.

⁶⁷⁾ В. А. Димитријевић, н. н., с. 7—8; Уп. Т. Мирковић, н. н., с. 14.

⁶⁸⁾ Б. Перуничич: *Чачак и Горњи Милановац 1866—1915*, Књ. II (Историјски архив Чачак, Чачак 1969) 132.

⁶⁹⁾ Т. Мирковић, н. н., с. 15.

⁷⁰⁾ В. Михаиловић, н. н., с. 316; Т. Мирковић, н. н., с. 14; В. А. Димитријевић, н. н., с. 9.

⁷¹⁾ Т. Мирковић, н. н., с. 15.

Међутим, мада су били остварени основни балнеотермални услови за лечење већег броја посетилаца, Рибарска Бања је и у осмој деценији прошлога века понајвише била рурална насебина и то не само због сезонских колиба и примитивних станова, већ и по изгледу и садржају пејзажа у бањском кругу. И 1876. године закупац механе имао је око ње већу башту са разноврстним поврћем. У његовој градини гајен је лук, салата, боранија, купус и парадајз.⁷²⁾

У овој етапи балнеонасеобинске прве развојне фазе (1833—1876. год.), Рибарска Бања је била позната, сем по гласовитој лечилишној, и по практично-примењеној функцији. *Хердер* (1835) са жаљењем каже „да житељи села Рибара овде своју кудељу моче“, из чега се здрављу шкодљиви и непријатни смрад раба, а *Линденмајер*, у свом извештају од 27. октобра 1849. године, вели да ће нужно бити оближњим сељанима забранити да у термалним изворима ван купатила конопље и лан топе.⁷³⁾

Иако понајвише карактера сеоске бање, Рибарска Бања се већ средином XIX века истицала релативно знатним прометом посетилаца. *Линденмајер* (1856) каже да се „велико већ число болесника“ на овој води лечило.⁷⁴⁾ По извештају др *Холеца* 1865. године Рибарску Бању је, према могућностима смештаја, посетило 503 болесника.⁷⁵⁾ И касније *М. Б. Милићевевић* (1876) пише да се Рибарска Бања „доиста походи врло много сваке године“.⁷⁶⁾

У српско-турском рату 1876. године Турци су у Рибарској Бањи све спалили осим главног купатила. Становништво поменутог рибарског заселка Клисурци у бежанији рат је провело по селима Левча.⁷⁷⁾

Тек у години 1881. и 1882. извршене су неопходне поправке механе, „а у току тих и доцнијих година крушевљани подигоше своје кроз спекулативне станове, те тако бања доби свој стари изглед“. Године 1883. сазидана је зграда са кадама и термални резервоар и зграда за државну администрацију. У административној згради отворена је пошта и телеграф са радом од 1-ог маја до краја септембра сваке године. *Државна зграда за станове* са 16 соба подигнута је 1897. године.⁷⁸⁾

Деведесетих година прошлога века као Врњачка и Рибарска Бања је имала исти број бањског особља: надзорника бање, сталног амамџију и два привремена послужитеља које је плаћала као службенике држава односно округ. Осим тога округ је плаћао потребе купалишта, материјал канцеларијски, осветлење и ситне оправке. Бањски рејон ограничен је 1894. године.⁷⁹⁾

⁷²⁾ М. Р. Југовић, Рибарска Бања, с. 56—57.

⁷³⁾ В. Михаиловић, Из историје санитета, с. 249—250, 276.

⁷⁴⁾ Ем. П. Линденмајер, Опис минералних вода, с. 107.

⁷⁵⁾ М. Мирковић, н. н., с. 14.

⁷⁶⁾ М. Б. Милићевевић: *Кнежевина Србија* (Београд 1876) 708.

⁷⁷⁾ Ж. Мартиновић — М. Костић, Рибарска Бања и Рибаре, с. 9—10, 14.

⁷⁸⁾ В. А. Димитријевић, Рибарска Бања, с. 10, 12—13; Т. Мирковић, н. н., с. 15, 20—21.

⁷⁹⁾ Б. Перуничкић: *Крушевац у једном веку 1815—1915* (Историјски архив Крушевац 1971) 973; Т. Мирковић, н. н., с. 15.

У великом резервоару, запремине око 54 к. м. били су обухваћени извори издашности 75 lit/min. Велики базен купатила омогућавао је истовремено купање 40 болесника са дневним капацитетом 160—200 купања. Леви базен, растављен од великог зидом, омогућавао је купање само 6 болесника са дневним капацитетом 24 купања. И десни исте је конструкције и величине као леви. Новоизграђена зграда за каде, између великог резервоара и базена, подељена је на 14 кабина у свакој по две каде. Половина када су порцуланске, док осталих 14 биле су цементне. У кадама се могло окупати 168—224 болесника дневно.⁸⁰⁾

По подацима *Т. Мирковића* (1901) Рибарска Бања је на почетку нашег века у пријемном смештају имала 99 соба за посетиоце; од њих у државној својини 22, а све остале у приватном власништву. У бањи, сем државне гостионице, радиле су две бакалнице, пекарница, касапница, вешерница, пијаца за дневне намирнице и друго. За време бањске сезоне била је отворена и апотека. Повластицу је добио апотекар из Крушевца Кедровић.⁸¹⁾ По *М. Р. Југовићу* (1974) „Рибарска Бања је прва у Србији која је имала филијалу апотеке”. Ова апотека, коју је Драгослав Ј. Кедровић отворио 1887. године, била је опремљена „по свим правним и медицинским оновременским правилима”.⁸²⁾

И у другој етапи прве развојне фазе, од 1878. до 1904. год., главна функција природних фактора ове бање била је здравствено-лечилишна. Практично-примењена функција, која се огледала у топљењу конопља и лана, забраном мочила замењена је прањем и бељењем рубља на некаптираном пукотинском извору млаке сумпоровите воде.

Таб. 2. Кретање посетилаца у Рибарској Бањи од 1893. до 1903. г.⁸³⁾

Година	Број посетилаца		
	мушки	женски	укупно
1893.			829
1894.	467	228	695
1895.	454	275	729
1897.			947
1898.	589	616	1205
1899.	804	866	1670
1900.	755	737	1492
1901.	749	800	1549
1902.	749	785	1534
1903.	888	1002	1890

⁸⁰⁾ Т. Мирковић, Рибарска Бања, с. 18—20.

⁸¹⁾ Исто, с. 20—21.

⁸²⁾ М. Р. Југовић, Рибарска Бања, с. 10.

⁸³⁾ Статистички подаци о промету посетилаца су: за 1893. г. — *Рибарска Бања* (Илустрован историјски преглед састављен на основу података бањске архиве, народних знања и објављеног материјала, рукопис); 1894. и 1895. г. — *Статистички годишњак Кр. Србије, Књ. V за 1900* (Београд 1904) с. 478; 1897. г. — Т. Мирковић — Рибарска Бања, с. 39; 1898—1900. г. — Статистички годишњак Кр. Србије, књ. V, с. 478; 1901—1903. г. — *Статистички годишњак Кр. Србије, Књ. 12 за 1907. и 1908.* (Београд 1913) с. 756.

Промет посетилаца, иако су и у овом раздобљу болесници често напуштали Рибарску Бању због недостатка станова, од 1895. године углавном се знатно увећавао. У 1903. години лечило се 1890 болесника.

Према ондашњем стању, уређењу и удобностима број посетилаца био је релативно доста велики. Када се зна да су болесника увек пратила два и три лица, може се рећи да је укупан број посетилаца био три пута већи. Од Крушевца и Буниса до Рибарске Бање превоз се вршио коњским колима (кола са арњевима). Према бањској евиденцији болесници су били готово из свих крајева Србије. Сем из оближњих вароши Ражања, Крушевца, и др. било их је и из: Београда, Паланке, Смедерева, Јагодине, Жабара, Крагујевца и других места.⁸⁴⁾ Од 1898. године нарочито се увећао број женских посетилаца. Последњих година XIX века Рибарска Бања се прочула по лечењу стерилитета, па су је жене нероткиње веома посећивале.⁸⁵⁾

Све до 1883. године није наплаћивана никаква такса за купање. Болесници су давали послуги по 10—20 п. д. за свако купање, што је била плата јер од државе послуга није добијала ништа. Тек поменуте године уведена је такса за купање. Сиромашни болесници и даље нису плаћали ништа.* „Приход од тога био је врло знатан; већи но у икојој нашој бањи“.⁸⁶⁾

*

Друга фаза балнеонасеобинске генезе Рибарске Бање обухвата раздобље од 1904. до 1941. године. Чине је две етапе: прва 1904—1914. и друга 1919—1941. године. За сво то време Рибарска Бања је била у концесионарној експлоатацији београдске банке *Врачарске штедионице*.

Пројект закона о уступању Рибарске Бање Врачарској штедионици у експлоатацију одобрен је 7. априла 1901. године, али је дефи-

⁸⁴⁾ Т. Мирковић, н. н., с. 14, 28—33, 43; Уп. М. Р. Југовић — Р. Ж. Марковић: *Ражањ* (Издање СИЗ за културу општине Ражањ, Ражањ 1977) 78.

⁸⁵⁾ Уп. М. Р. Југовић, н. д., с. 79.

^{*}) Интересантно је напоменути да је плаћање за купање у Рибарској Бањи било уведено још 1878. године. По подацима М. Р. Југовића (Рибарска Бања, 1974, с. 63—65, 68—69) према правилнику о плаћању кур таксе, које је црно у Србији покренуло и правно регулисало крушевачко начелство, плаћање је било одобрено 26. XII 1878. године. Међутим, два гроша (динарска) за кур таксу прописана тачком 18. поменутих правила „упалила су званичну Србију“. У добу „социјалног термализма“, када се сматрало да је држава обавишена да „поврати здравље“ ратницима, својим службеницима и сиротињи, увођење таксе за коришћење термалних вода као општенодрожног добра, које свако може да користи, било је неприхватљиво. У молби ратника из ратова 1876/78. године да се ослободе плаћања купања у Рибарској Бањи која је једино спас њиховом животу каже се и следеће: „Зар је могуће да синови отаца који су у борби за то отацтво здравље погубили да за божју воду плаћају грошешеве? То нигде нема. Начелство крушевачко изгледа да другог начина нема много, те се окомило са неким својим новотаријама на ове људе који се ника својим тегобама траже“. После овог револта од краја јуна 1879. куповина се није плаћало до 1883. године.

⁸⁶⁾ Т. Мирковић, Рибарска Бања, с. 15, 39; В. А. Димитријевић, Рибарска Бања, с. 14.

нитивно усвојен тек 1904. године. Објавио га је у целини *Б. Перуничкић* (1971) те се на овом месту указује само на оне одредбе које осветљавају опште познавање термализма и балнеоурбане проблематике у Србији на почетку XX века и настојање државе да се Рибарска Бања свестрано развије. Одредбе овог закона објашњавају такође преображај и функционални плурализам Рибарске Бање што је убрзо уследило.

Поменути закон, који садржи 22 члана, Врачарској штедионици у Београду, у трајању од 40 година, Рибарска Бања је уступљена у искључиву експлоатацију и уживање „са свима својим припадностима: изворима, државним зградама, купатилима и целокупним државним земљиштем, обележеним у границама рејона по ситуационом плану“. Сем у бањском рејону нико други није могао „ни на простору од периферије рејона до 5 km у свима правцима, подизати и експлоатисати ма какво купатило или зграде за станове, као ни у опште ма какве радње водити“. У интересу осигурања бањских извора нико, па ни држава ни повластичар, није могао у бањском рејону „као ни на 20 km од периферије рејона предузимати рударска бушења, копања, каменоломе, индустријске радње“. Ако би за трајања ове концесије, према поступном умножавању бањских посетилаца, наступила потреба за већом количином минералне воде, него што је садашњи извори буду давали „повластичар ће о свом трошку, а под надзором и контролом господина министра унутрашњих дела, тога ради предузети дубинска бушења, рачунајући свако бушење до 40 метара у дубину“. Закон за експлоатацију Рибарске Бање, у року уговором одређеном, предвиђао је да се поступно поруше и све неподобне приватне и друге зграде и да се израде по хигијенским прописима нове зграде за бањске посетиоце и да се свака одржавају тако, „како би сваки посетилац у њима нашао здравствене сигурности и потребне удобности за време лечења и бављења у овој Бањи“. Повластичар је био у обавези и да увећа „број купатила за каде, басене и блато, да уведе душове и да подигне потребне просторије за масажу, инхалацију и судаторијум“, као и да „подигне зграду за болницу и за станове сиротиње у којој ће моћи да до 20 лица бесплатно становати за време бањске сезоне“. За сиромашне болеснике, по уверењу санитетске управе, било је предвиђено и бесплатно купање. За потребе бање повластичар се обавезао да сагради гостионицу с најмање 20 соба за становање, салон и ресторацију, а по потреби и више ресторација. Чланом 9 прецизирано је да подиже, проширује, унапређује и улепшава паркове, стазе и шеталишта у шуми, да пошумљава голети и да регулише потоке и потоциће. Све зграде, купатила и остало да подигне и изврши у року од 10 година у вредности од најмање триста хиљада динара. За остало време предвиђено концесијом да подиже, по одобрењу министра унутрашњих дела „онолико грађевина за станове, купатила, гостионице, продавнице и др. колико нове потребе бањске буду то изискивале“. Повластичар се обавезао и да „не наплаћује никакве таксе од сељака, који би земаљске производе: живину, ситну стоку, домаће рукотворине итд. доносиле у Бању на продају“.⁸⁷⁾

Остварења хидротермалне и балнеоурбане изградње, која је по одредбама закона о концесионарној експлоатацији Рибарске Бање, требала да реализује Врачарска штедионица односе се, дакле, углав-

⁸⁷⁾ Б. Перуничкић, Крушевац у једном веку 1815—1915, с. 1123—1128.

пом на регулацију Бањске реке, каптажу минералних извора, доградњу и уређење термалног купатила, стамбену и комуналну изградњу и уређење рецептивних и рекреативних објеката и простора.

Шта је Врачарска штедионица урадила у Рибарској Бањи познато је понајвише из одличне књиге бањског лекара *В. А. Димитријевића* (1911). По њему и другим изворима, на овом месту износе се само чињенице важне за познавање балнеонасеобинске генезе.

Стварањем предуслова за балнеоурбану изградњу, санацијама у бањском кругу, просечен је и нивелисан главни пут, регулисано и засведено корито Бањске реке и засецањем проширен терен за планирану изградњу те сироведена канализација и делимично водовод.

Од 1904. до 1910. године подигнуте су углавном све зграде Врачарске штедионице. У доњем делу Бање, где је постојала само стара државна зграда „Расина“ (са 16 соба), крајем 1904. год. саграђена је *вила Србија* са 50 соба. На њој је 1906. год. дограђен други спрат те је имала 72 собе са 150 лежаја. До ње је 1905. год. подигнута, такође двоспратна, *вила Босна* са 39 соба за становање и више локала и канцеларија. Следеће године у горњем делу Бање завршене су једноспратне виле: *Далмација*, *Славонија* (после II светског рата „Хрватска“) и *Стара Србија* (после II светског рата „Македонија“). Ова три објекта имала су 60 соба и 120 кревета. У горњем крају Бање 1907/8. год. саграђене су једноспратна *вила Црна Гора* (са 17 соба) и приземне *Срем* за сиротињу (20 соба) и једна зграда за „госте сиротнијег стања“ са 10 соба. Лепа и функционална *вила Херцеговина* изграђена је 1909/10. године до купатила, везана са њим помоћу аркаде. Има 70 соба у партеру, два спрата и мансарду. Ова је зграда била у директној вези са купатилом чиме је било омогућено да се болесници могу и зими купати. Уз то, направљене су и неколике помоћне зграде (нова пекарница, магацини, радионице, штала).⁸⁸⁾

Године 1907. изграђено је *хладно купатило* ($T=20^{\circ}\text{C}$) са три базена и три породичне каде. Било је намењено понајвише за здраве посетиоце. Истражним раскопавањем минералних извора и рекаптажом изворишта знатно је увећана издашност извора термалног купатила. Оно је коначно оформљено „реформисањем старог и дозибивањем нових одељења“, што је отпочело 1908. а завршено 1909. године. Тако је Рибарска Бања, поред Ковиљаче, постала једина бања у Србији која је имала солидније термално купатило.⁸⁹⁾

У бањском кругу отворен је *Курсалон*. У њему је највећа била сала са малом позорницом за концерте и игранке. У осталим одељењима налазили су се клавир, билијар, читаоница и соба за играње карата. Салон, са спољним зидовима у стаклу, био је у вези са гостионицама, где се обедовало и играла томбола. Гостионица „Вењак“ („Самар“) била је на Самару. Курсалон са гостионицама био је подигнут над Бањском реком, која је испод њих и засведеног канала про-

⁸⁸⁾ В. А. Димитријевић, Рибарска Бања, с. 27—34; *Рибарска Бања* (Издање Врачарске штедионице, Београд 1932) 14, 16, 19; М. Р. Југовић, Рибарска Бања, с. 111—113.

⁸⁹⁾ В. А. Димитријевић, н. д., с. 36—41; М. Р. Југовић, н. д., с. 113.

тицала. Регулација Бањске реке је спроведена и низводно, што је омогућило уређење малог парка. У средишту Бање, у парку испред купатила, постављен је павиљон за музику и водоскок.⁹⁰⁾ Две нове лампе система „Вашингтон”, прво јавно светло, красиле су бањски круг. Године 1912. отворена је дрогерија „Гуслар”.⁹¹⁾

Са побољшаним условима лечења, здравствено-лечилишна функција постала је још значајнијом, а са обogaћивањем садржаја боравка и просецањем шеталишних стаза на падинама Јастребца, Рибарска Бања је стекла и важну рекреативно-туристичку функцију. Са опцитим просперитетом практично-примењена функција је потпуно ишчезла.

Као и у још неким тадањим значајним бањама Србије (Врањској Бањи и др.)⁹²⁾ и у читаоници Рибарске Бање, отвореној 1906. године, било је сваког дана свих српских дневних листова, месечних журнала и неколико страних новина. У исто време ова је бања имала и бакалницу, базар, обућарску и фризерску радњу и текстилну продавницу. Будући да је била релативно добро снабдевена, опремљена и уређена у Рибарској Бањи је било и гостију из иностранства: из Аустрије (Беча, Панчева) и Турске (Ниша, Призрена). По М. Р. Југовићу (1974) гостију је било чак и из Манџурије. Вредна је пажње и чињеница, да су од 14. до 16. маја 1912. године Рибарску Бању посетили чланови Српског лекарског друштва. „У историји Српског лекарског друштва ово је прва научна екскурзија у унутрашњост Србије”.⁹³⁾

Таб. 3. Кретање посетилаца у Рибарској Бањи од 1904. до 1908. г.⁹⁴⁾

Година	Број посетилаца		
	мушких	женских	Укупно
1904.	1059	959	2018
1905.	938	1161	2144
1906.	1089	1095	2184
1907.	1027	1113	2140
1908.	834	946	1780

Бројно кретање посетилаца изражавало је постепено рашћење до 1906. године. По В. А. Димитријевићу до 1910. год. посета је износила око 2000 болесника годишње. Са пратиоцима и пасантима било је до 4000 посетилаца. Нема сумње да би тај број био знатно већи да је у бањи било више станова. Оскудица у становима постојала је и 1910. године, те је тиме спречавана већа посета.⁹⁵⁾ И у овој етапи балнеонасеобинске генезе кретање посетилаца везује се са развитком: са напредовањем Бање растао је и туристички промет.

⁹⁰⁾ В. А. Димитријевић, Рибарска Бања, с. 30—32, 34.

⁹¹⁾ М. Р. Југовић, Рибарска Бања, с. 115.

⁹²⁾ Уп. М. Костић: *Врањска Бања*, Прилог термалној географији СР Србије (Лесковачки зборник, Књ. V, Лесковац 1965) 101.

⁹³⁾ М. Р. Југовић, н. д., с. 114—116.

⁹⁴⁾ Статистички годишњак Кр. Србије, књ. 12, с. 756.

⁹⁵⁾ В. А. Димитријевић, н. д., с. 15.

У другој етапи концесионарне експлоатације (1919—1941. г.), Рибарска Бања је умногоме изгубила углед значајног природног лечилишта на минералним изворима. У балнеонасеобинском развоју она је стагнирала јер готово ништа није остварено на термалној и урбаној изградњи.

Док је у првим годинама експлоатације Врачарска штедионица у Рибарској Бањи подигла такве објекте, какве ни Београд није имао 1906. године, за старе Југославије Штедионица се старала само да „убира по ко зна који пут приход“ и већи од уложеног капитала. Изградила је једино електричну централу 1928. године, а убирала приход, поред свега осталог, и од неколико услужних и угоститељских радњи.⁹⁶⁾

По М. Р. Југовићу (1974) Врачарска штедионица је у Рибарској Бањи у 1937. и 1938. години имала закупце локала за: посластичарницу, бакалницу, пекару, курсалон, берберско-фризерску радњу и гостионицу „Самар“ а у 1940. за: фризерницу, пиљарницу, трафику, обућарницу, посластичарницу, ресторан, курсалон, пекару, кафану „Самар“, бакалницу и књижару.⁹⁷⁾

Таб. 4. Кретање посетилаца у Рибарској Бањи од 1921. до 1940 год.⁹⁸⁾

Година	Број посетилаца	Број ноћивања	Година	Број посетилаца	Број ноћивања
1921.	2190		1936.	2007	23.034
1925.	2000		1937.	2501	27.627
1933.	1698	14.550	1938.	2804	28.619
1934.	2028	19.477	1939.	2340	16.614
1935.	2112	20.299	1940.	2328	17.000

У функционалном развоју све већи значај добијали су климатизам и елитизам, а све мањи термализам. У измењеној улози главних функција Рибарска Бања је постала првенствено летовалиште и транзитно туристичко место. Бањски акционари, велетрговци, индустријалци и други имућни гости овде су проводили слободно време понајвише у уживању. Ради забаве и разоноде, музика је у Рибарској Бањи свирала пре и после подне у парку, а о ручку и вечери у ресторанима. У главној сезони одржавао се свако вече дансинг у Курсалону.⁹⁶⁾ И остала разноврсна забава служила је искључиво за разоноду буржоазији.

⁹⁶⁾ Вид. М. Р. Југовић, Рибарска Бања, с. 122, 129.

⁹⁷⁾ Исто, с. 122—123.

⁹⁸⁾ Ј. Ненадовић, Бање, морска и климатска места у Југославији, с. 332; Уп. М. Костић, Рибарска Бања, с. 7.

⁹⁹⁾ Статистички подаци су: за 1921. г. — М. Т. Лeko и др., Лековите воде и климатска места у кр. СХС, с. 213; 1925. г. — *Годишњак краљ. СХС за 1926. год.* (Београд 1926) с. 381; 1933. г. — *Статистички годишњак кр. Југославије, Књ. V за 1933. г.* (Београд 1935) 250—251; *Исто, Књ. VI за 1934—1935. г.*, с. 240—241, 236—237; *Исто, Књ. VII за 1936. г.*, с. 290—291; *Исто, Књ. VIII за 1937. г.*,

Све до 1937. године укупан број посетилаца био је, у односу на доба просперитета у ранијим годинама, у опадању.¹⁰⁰⁾ У 1938. год. достигнут је максимум регистроване посете — укупно 2804. Према подацима Централног хигијенског завода у Рибарској Бањи је 1937. године било 2663 посетилаца који су обавили 34.527 купања, 1938. год. 2775 посетилаца са обављених 38.725 купања. У 1939. години, када је Рибарска Бања располагала са 270 соба и 476 постеља и имала једног сталног лекара, било је 2369 посетилаца са 31.546 купања.¹⁰¹⁾ Карактеристичан је велики прилив посетилаца у 1937. год., који је у поређењу са осталим годинама, из овог и ранијег периода, највећи. Нагли пораст посетилаца тада је запажен и код осталих туристичких места у Србији. Међутим, за Рибарску Бању значајно је да број посетилаца расте а број ноћивања опада, а тиме и просечан боравак посетилаца. Просечан боравак посетилаца је био умногоме испод просечне дужине бањског лечења и кретао се од 7,1 до 11,5 дана по једном посетиоцу.¹⁰²⁾ Функционална преоријентација одразила се и на опадање и потпуни престанак посећивања болесника из иностранства. За старе Југославије Рибарску Бању понајвише су посећивали Грци и то само неких година. У 1933. г. било је 9, 1934. г. 12, а 1935. г. 23 Грка. Године 1936. Рибарску Бању је посетио 1 Италијан.¹⁰³⁾

За време фашистичке окупације Рибарска Бања је била уточиште избеглица. Крајем лета 1941. године око 130 избеглица словеначког становништва, које су Немци расељавали јер се одупрло насилној германизацији, дошло је у рибарскобањски рејон. Око 60 особа насељено је у Рибаре, док је главнина избеглица смештена у вили „Хрватска“ у Рибарској Бањи. Месец дана по доласку словеначких избеглица 1941. године дошло је око 100 избеглица из Босне. Ове избеглице су напустиле свој родни крај бежећи од усташких злочинаца. У Рибарској Бањи избеглице из Босне биле су смештене у вили „Србија“. Рибарска Бања је била и упориште народноослободилачке борбе. Имала је важну улогу у народној револуцији.¹⁰⁴⁾

*

У социјалистичкој Југославији функционалну генезу Рибарске Бање изражавају две развојне фазе и савремени преображај и функционална реафирмација.

с. 240; Исто, Књ. IX за 1938—1939. г., с. 329; Исто, Књ. X за 1940. г. с. 311; за 1940. г. Д. Тирнанић: *Промет посетилаца у важнијим бањама НР Србије* („Прикази и студије“, Бр. 21, Завод за статистику НРС, Београд 1957) с. 39, 41.

¹⁰⁰⁾ Л. Ненадовић, н. д., с. 332.

¹⁰¹⁾ *Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1937—38* (Centralni higijenski zavod Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja, Beograd 1939) 169; *Isto za 1939. g.*, s. 178—79.

¹⁰²⁾ Уп. Д. Тирнанић, н. н., с. 42—43.

¹⁰³⁾ Статистички годишњак кр. Југославије, књ. V, с. 250—251; Исто, књ. VI, с. 240—241 и 236—237; Исто, књ. VII, с. 290—291.

¹⁰⁴⁾ Ж. Мартиновић — М. Костић, Рибарска Бања и Рибаре, с. 28—29, 58—62.

Прву поратну фазу, односно трећу фазу у целокупном генетском циклусу, чине прва етапа од 1945. до 1949. године и друга од 1949. до 1962. године.

Одмах по ослобођењу приступило се обнови бање, а затим и њеном преображају. У јесен 1944. године Рибарска Бања је „пужала доста жалосну слику”. Тада су „скоро сва врата на приземним зградама била оштећена, јер су приземне зграде служиле као коњушнице непријатељу”. Обнова Бање је трајала до 1946. године када је бања почела са нормалним радом. Пре почетка сезоне 1947. године решењем Министарства финансија Бања је основана као бањско и климатско лечилиште. У 1948. години Рибарска Бања је добила разгласну станицу.¹⁰⁵⁾ Ова етапа одликовала се удруженим термализмом и климатизмом са подједнаким значајем обеју функција. Године 1947. у Рибарској Бањи је било 2970 посетилаца.¹⁰⁶⁾

Новембра 1949. године Рибарска Бања је постала опоравилиште за болеснике са затвореном туберкулозом.¹⁰⁷⁾ Од 1952. године приступило се реновирању насеља чиме је отпочео социјалистички период развоја и преображаја. Уређени су скверови и улаз у бању, биоскопска сала и летња башта код купатила. Створени су и неопходни услови за угодан боравак проширењем парка у бањском рејону и оснивањем библиотеке са читаоницом и салом за одржавање приредби.¹⁰⁸⁾

У горњем делу Бање, 1957. године откривен је споменик од сивог јастребачког гранита борцу Расинског партизанског одреда, народном хероју Велизару Станковићу Корчагину. То је, свакако, најоригиналније извајан споменик у крушевачком крају. Уобличена је скулптурална представа храста, постављена на платоу Самара, која симболизује дрво, са кога је 12. фебруара 1942. године, храбри партизански пушкомитраљезац тукао непријатеље у Рибарској Бањи. Ту је погинуо у 20 години живота.¹⁰⁹⁾

У току 1957. и почетком 1958. године Рибарска Бања је коначно добила водовод и канализацију „са решењем које ће још дуго година задовољавати потребе ове установе”.¹¹⁰⁾ Према стању 31. VIII 1959. године Рибарска Бања је располагала са 560 лежаја у друштвеном сектору. По капацитетима смештаја у 1959. години, Рибарска Бања је међу најпознатијим бањама Србије по броју лежаја у друштвеном сектору била на другом месту иза Врњачке Бање (1801 лежај) а испред Нишке (527 лежаја) и Матарушке Бање (470 лежаја у друштвеном сектору).¹¹¹⁾ Године 1960. завршена је регулација тока Бањске реке кроз Бању и срушена стара државна зграда вила „Расина” и зграде за бањску администрацију из XIX века. Вила „Расина” није сачувана а зграда за администрацију („Конак”) пренета је у село Рибаре. На

¹⁰⁵⁾ Исто, с. 81; М. Р. Југовић, н. д., с. 130.

¹⁰⁶⁾ М. Костић, Рибарска Бања, с. 6.

¹⁰⁷⁾ Н. Магић: *Banje u Jugoslaviji* (Turistička štampa, Beograd 1955) 68.

¹⁰⁸⁾ Ж. Мартиновић — М. Костић, н. н., с. 81.

¹⁰⁹⁾ А. Стошић, Крушевац и околина, с. 94—95.

¹¹⁰⁾ М. Р. Југовић, Рибарска Бања, с. 135.

¹¹¹⁾ *Statistički godišnjak FNRJ 1960* (Savezni zavod za statistiku, Beograd 1960) 228.

месту где су биле те зграде подигнут је модеран хотел ресторан. Затим су, ван бањског круга, на путу пред Бањом подигнуте зграде за службенике у Бањи.¹¹²⁾

И као „Специјално лечилиште за долечење и рехабилитацију плућних болесника“, Рибарска Бања је одржавала своју балнеолошку функцију све до завршетка новог хотела и преласка на статус специјалне болнице за лечење плућних болесника. У периоду 1949—1962. године климатска функција била је примарног а термална секундарног карактера. Посетиоци који су долазили ради лечења реуматичних и других обољења становали су у оближњим кућама села Рибара. Већина сеоских домаћинстава Рибара за време бањске сезоне издавала је готово све намештене просторе. Издавање станова био је посебан вид допунске привреде неких махала Рибара. Од укупног броја посетилаца, број болесника који су долазили да лече реуматизам и друге болести, купањем и пићем минералне воде, износио је око 15%. Тај се проценат константно одржавао све до 1962. године.¹¹⁴⁾ Коришћено се термално купатило са 36 када за купање и 3 базена.¹¹⁵⁾

Таб. 5. Кретање посетилаца у Рибарској Бањи од 1952. до 1960. год.¹¹³⁾

Година	Број посетилаца	Број ноћивања	Година	Број посетилаца	Број ноћивања
1952.	3793		1956.	2813	83.954
1953.	3473		1957.	4460	92.169
1954.	3442	99.648	1958.	4248	117.635
			1959.	4383	132.114
1955.	3090	94.410	1960.	4388	126.763

Другу фазу у социјалистичкој Југославији, односно четврту фазу у целокупном генетском циклусу, чини раздобље бање-болнице са климатизмом као једином функцијом у првој етапи од 1962. до 1967. год. и климатизмом и термализмом у другој етапи, када је „Специјална болница за туберкулозу плућа“ добила „Одељење за физикалну медицину и рехабилитацију“, од 1967. до 1974. године.

Првог јула 1962. године Рибарска Бања је постала специјална болница за лечење плућних болесника. Ова њена преоријентација од климатског опоравилишта ка специјалној болници одговарала је ондашњим потребама здравства.¹¹⁶⁾ Тада и доцније Рибарска Бања је

¹¹²⁾ М. Р. Југовић, н. д., с. 112, 136; Ж. Мартиновић — М. Костић, н. н., с. 81.

¹¹³⁾ Статистички подаци су: за 1952—1953. г. Рибарска Бања (Илустрован историјски преглед) објавио М. Костић, Рибарска Бања, Антропогеографске одлике, с. 6; 1954—1959. г. *Statistički godišnjak FNRJ 1955*, с. 244; *Исто за 1956.*, с. 234; *Исто за 1957.*, с. 286; *Исто за 1958.*, с. 210; *Исто за 1959.*, с. 210; *Исто за 1960.*, с. 228; 1960. г. *Ugostiteljstvo i turizam 1960. (Statistički bilten 229, SZS, Beograd, maj 1962)* 62.

¹¹⁴⁾ Рибарска Бања и Рибаре, с. 77; М. Костић, Рибарска Бања, с. 8.

¹¹⁵⁾ *Jugoslavenski pregled. God. II, br. 4* (Informativno dokumentarni pri-ručnik o Jugoslaviji, Beograd 1958) 179.

¹¹⁶⁾ Ж. Мартиновић — М. Костић, Рибарска Бања и Рибаре, с. 77.

била једина бања у Србији искључиво такве функционалне оријентације.¹¹⁷⁾ Установљавањем *Специјалне болнице за туберкулозу плућа* термално купатило је затворено и Рибарска Бања је престала да постоји као „бања”.

Међутим, са све већим успехом медицине у лечењу плућних болести, број болесника на лечењу у Рибарској Бањи стално се знатно смањивао. Због тога је болница у Бањи доспевала у материјалне тешкоће па и у финансијску кризу. Даљи рад морао се поставити на оживљавању термализма и његовој примени, у комплексном третирању, на достигнућу савремене медицине.

Оживљавање термалне функције отпочело је отварањем *Одељења за физикалну медицину и рехабилитацију* октобра 1967. године. У Рибарској Бањи су за просторије новог одељења адаптирани термално купатило, биоскопска сала и део једне виле. Приликом отварања када је старо купатило опет прорадило а биоскопска сала претворена у вежбаоницу, Одељење је имало 34 постеље, а затим су опремљена 120 лежаја. Овај центар, који је радио под контролом Савезног центра за рехабилитацију у Београду, спадао је „у ред наших најбоље опремљених и уређених установа ове врсте у земљи”.¹¹⁸⁾ Како је за његов шири развој било нужно отворити нове изворе термоминералне воде веће издашности, у 1970. години предузета су хидрогеолошка истраживања која су дала задовољавајуће резултате. То је омогућило даље сагледавање развита Рибарске Бање са проширеном делатношћу.

САВРЕМЕНИ ПРЕОБРАЖАЈ И ФУНКЦИОНАЛНА РЕАФИРМАЦИЈА

И савремену фазу развита, у којој је Рибарска Бања трансформишући умногоме свој географски лик реafirмисала важније функције балнеотуристичког комплекса, карактеришу две етапе. Прва етапа обухвата период од 1974. до 1978. године, а друга од 1978. године до данас. Битно обележје прве етапе је образовање Новог рехабилитационог центра, а друге установљавање Специјализованог завода за лечење и рехабилитацију ортопедских и коштано-зглобних дегенеративних обољења. Сва балнеоурбана остварења савремене фазе развита темеље се на отварању нових издашних извора термоминералне воде.

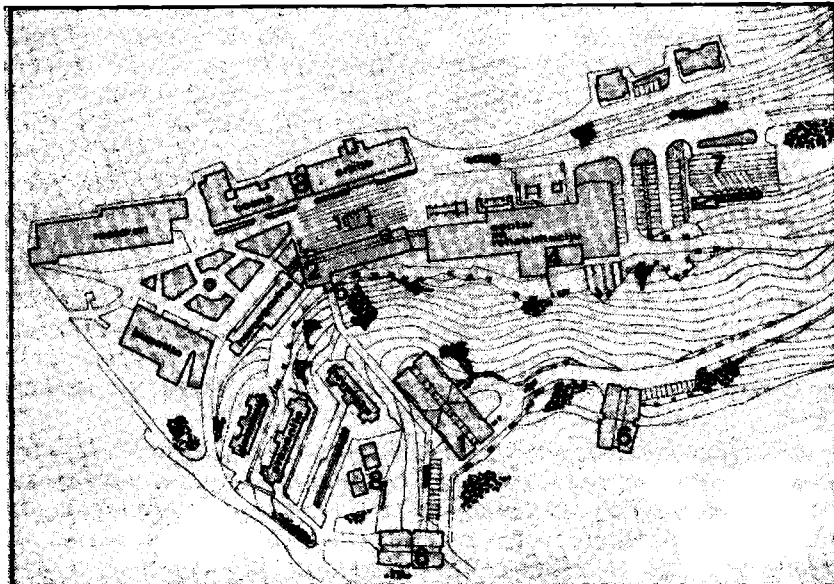
Поводом Дана Републике и тридесетогодишњице ослобођења у Рибарској Бањи је, у новоизграђеном великом павиљону, 26. XI 1974. године отворен савремени рехабилитациони центар. У његовом склопу је најмодерније опремљен Дијагностичко-терапијски блок са салама за све врсте терапије и полуолимпијским термалним базеном и снекбаром. Зграда Центра за физикалну медицину и рехабилитацију из-

¹¹⁷⁾ М. Костић: *Генетска класификација термалитета Србије I*, Функционалитет природних фактора (Гласник Срп. географ. друштва, Св. LI, бр. 1, Београд 1971) 47.

¹¹⁸⁾ М. Михајловић: *У Рибарској Бањи старо купатило претворено у центар за рехабилитацију* („Политика” од 5. X 1967) 10.

грађена је у кругу Бање према паркиралишту. Овим објектом заокружена је складна целина у средишту Бање.

Са отварањем Дијагностичко-терапијског блока Рибарска Бања је добила назив *Специјална болница за плућне болести, физикалну медицину и рехабилитацију*. Изградњу овог блока финансирао је углавном Републички фонд заједнице инвалидско-пензијског осигурања. Болесници које упућују заводи за социјално осигурање су готово из целе земље и Београда.

Ск. 2. Урбанистички план Рибарске Бање. 1. Стационар; 2. Пријемни блок; 3. Топла веза; 4. Терапијски базен; 5. Лифт веза; 6. Резервисани депанданси; 7. Аутобуска станица; 8. Рекреативни простор; 9. Станови (ван бањског круга). (Оригинал: Биро за пројектовање Крушевац 1976. г.; Смањено са примерка Архива Рибарске Бање).

Омогућавањем коришћења затвореног полуолимпијског базена, који се пуни термоминералном водом (38°C), за све туристе у дане викенда, Рибарска Бања је од 1974. године реафирмисала и своју рекреативно-туристичку функцију. Са овим атрактивним термалним објектом, који се о викенду посећује од пролећа до јесени, развио се фреквентан излетнички туризам. У излетничком, термално-рекреативном, туризму Рибарске Бање понајвише учествује градско становништво Крушевца. У најновије време овај вид слободног туризма све више привлачи и грађане Ниша и других места, јер је асфалтиран пут Бунис—Рибарска Бања (1971. г.) и отворена бензинска станица код села Рибара.

Другу етапу савременог преображаја и функционалне реафирмације Рибарске Бање и другу фазу изградње Специјалне болнице за

плућне болести, физикалну медицину и рехабилитацију у Рибарској Бањи означава углавном изградња хотел-стационара на Самару. Овај објекат је отворен 26. VIII 1978. године. Као архитектонска целина састоји се из зграде стационара, капацитета 120 постеља, пријемног блока, топлих веза, лифт торња, терапијског базена, приступног пута, платоа и других објеката инфраструктуре. Улаз, у овај изузетан комплекс у бањама Србије, је из центра бање на коти 514 m а зграда стационара лоцирана је на Самару у висин 550 m и до ње изграђен приступан асфалтни пут. Преко пријемног блока стационар је у вези са Дијагностичко-терапијским блоком и, подземном везом, са вилом „Србијом” а преко ње и вилом „Босном” на супротној страни бањског круга. Тиме су све те зграде међусобно повезане. Здравствени туризам карактеришу и излети у околину који се изводе аутобусом бање. У биоскопској сали одржаваће се приказивање филмова.

И у изградњи стационара, који је назван „Поглед”, учествовала је новчаним средствима Републичка самоуправа интересна заједница за инвалидско и пензионо осигурање. У стационару је отворен *Специјализовани завод за лечење и рехабилитацију ортопедских и коштаноглобних дегенеративних обољења*. Завод има 16 лекара специјалиста и велики број стручног медицинског и другог особља. Према постојећим индикацијама обавља се лечење и рехабилитација пре и после хируршких захвата ортопедских случајева, лечење запаљивих и дегенеративних реуматичних обољења и обољења кичменог стуба код којих долази у обзир и физикални третман.¹¹⁹⁾

И изградња комплекса хотел стационара „Поглед” такође је од значаја за слободни туризам. Најатрактивнији објекат у његовом склопу је лифт торња са изванредним видиковцем. У торњу је отворен снекбар који посећују и излетници. Тиме је Рибарска Бања постала још привлачнијом за „викенд” туризам који је њено важно обележје.

Савремена трансформација географског лика Рибарске Бање фундирана је на Пројекту урбанистичког решења. Према главним карактеристикама развитка, у просторном размештају и макролокацијама Рибарске Бање зонирани су три главне групације. Прва, најважнија групација, је традиционално језгро Рибарске Бање са стационарно-здравственом делатношћу. Центар Бање садржи и административне, пословне и услужне делатности, зелене површине и повезан је са спортским теренима и просторима за рекреацију. Другу групацију објеката чине станова за особље запослено у Бањи и њихове породице на започетом потезу уз главни прилазни пут где је у постојећим грађевинама 1976. године било 22 стана. Трећу групацију објеката чине стационарни и излетнички туризам. Насеље викенд кућа и вила обухвата плато Самара. Изградња нових туристичких објеката ситуирана је и у пределу села Рибара. Овај пројекат, који је већ умногоме реализован, у целини обухвата и Решења мреже водовода и канализације, електрике и топлификације.¹²⁰⁾

¹¹⁹⁾ *Banje Srbije* (Izdanje Fonda za turističku propagandu SR Srbije, Beograd 1977) 15.

¹²⁰⁾ *Idejni projekat urbanističkog rešenja Ribarske Banje* (Biro za projektovanje Kruševac, Kruševac 1976) 3—5 i d.

Мада је на падинама Јастребца терасиран и припремљен терен за спортске објекте, њихова изградња тек предстоји јер ће се уређење овог комплекса и даља изградња вршити у трећој етапи после завршетка дубинских бушења и добијања још већих количина термоминералне воде. Међутим, иако још нису изграђени и неки рекреативни објекти, Рибарска Бања већ се истиче и својим значајем за стационарни туризам. Он се огледа понајвише у интеркаларној изградњи кућа за одмор и рекреацију дуж пута Рибаре—Рибарска Бања, али и тенденцији за изградњом на другим просторима. Тиме се већ обликовају визуре Рибарске Бање као балнеотуристичког центра. Утицаји туризма веома су изражени и у оријентацији оближњих села у пољопривредној производњи за снабдевање Бање, а нарочито у живинарству и повртарству.

Нови лик Рибарске Бање огледа се и у лепшој физиономији старих вила у новом бањском кругу; оне су реновиране. Осавремењена је и пошта, модернизована продавница мешовите робе и друго. Рибарска Бања је добила и аутоматску телефонску централу.

Предстоји рестаурација старог купатила, као термалног споменика културе, која ће се извршити по пројекту Завода за заштиту културно-историјских споменика из Крушевца.

ЗАКЉУЧАК

Рибарска Бања се као „знаменита бања“ још од ослобођења од Турака (1833. г.) увек уврћавала међу најважније бање Србије. И у „Просторном плану СР Србије I Елеменат“ (1970), у времену пре савремене ренесансе, Рибарска Бања је оцењена као бања земаљског значаја што су по истој категоризацији, у СР Србији биле и Сокобања, Нишка Бања, Матарушка Бања и Буковичка Бања. И данас у свему стоји ова квалификација, али са још већим значајем Рибарске Бање.

Међутим, и поред репрезентативног значаја, досадашњим напорима истраживачког рада, функционална генеза, као битан показатељ целокупног развоја, није била правилно сагледана и разјашњена нити целовито приказана. Употпуњавајући ту празнину у овом раду је, на веродостојним и изворним подацима, размотрена балнеонасеобинска генеза Рибарске Бање у свим развојним фазама и етапама и посебно кроз савремени преображај и функционалну реафирмацију.

И у закључку наглашава се да савремена фаза представља највише достигнуће у целокупном балнеурбаном развоју Рибарске Бање. У њој је она реафирмисала водеће функције балнеотуристичког комплекса. Битно обележје прве етапе савремене фазе (1974—1978. г.) је образовање Новог рехабилитационог центра, а друге (после 1978. г.) установљавање Специјализованог завода за лечење и рехабилитацију ортопедских и коштано-зглобних дегенеративних обољења.

У целокупном ретроспекту преломни моменти развоја темељили су се на отварању нових издашних извора термоминералне воде. Иза тога, процес урбанизације вршио се „сменом“ објеката; на ме-

сту старих градили су се нови, функционалнији и естетски атрактивни објекти.

У развоју термализма и термалног туризма Рибарске Бање кроз доба социјалног термализма, термалног капитализма, бање-болнице, специјализованог медицинског завода до визура балнеотуристичког центра, функционална генеза одговарала је друштвено-економским условима под којима је егзистовала Бања и од којих је зависио њен организациони и општи развитак.

У генетској класификацији друштвено-историјских чинилаца бањских места Србије, она је пример настанка државне бање у првој фази, концесионарне изградње и безобзирне капиталистичке експлоатације једног банкарског друштва, у другој фази, и друштвене бање понајвише под организацијом, усмеравањем и специјализацијом на високом нивоу бањске здравствене установе, током развоја у социјалистичкој Југославији.

R é s u m é

MIHAJLO KOSTIĆ

RIBARSKA BANJA

Contribution à l'étude de l'évolution et de la transformation de ses fonctions

Dans la partie septentrionale de la région de la Morava du Sud, la station thermale de Ribarska Banja est située au piedmont nord-est de la montagne de Veliki Jastrebac (V. Djulica 1492 m) dans le bassin de Banja, ensemble morphotectonique secondaire du grand Bassin d'Aleksinac.

A 35 km de distance au sud-est de la ville de Kruševac et à 24 km de distance au sud-ouest de la ville d'Aleksinac et à 27 km de distance du centre de la commune de Ražanj, elle occupe une position intra-urbaine au pied des montagnes.

Dans la zone de faille complexe, les sources thermominérales (38° C) jaillissent dans le bassin de source fracturé dans les schistes d'amphibole et le gneiss. Par l'abondance de l'eau ces eaux thermales appartiennent au groupe de grandes sources avec 10—50 l/sec, inclusivement la source ouverte par le sondage. Ces eaux sulfureuses ont des caractéristiques balnéologiques puissantes. L'effet thermal résulte des processus biochimiques et radio-actifs. Ribarska Banja (514—550 m d'altitude) est aussi une station climatique de premier ordre. Elle est aussi point de départ potentiel pour les centres d'alpinisme et de tourisme sur les montagnes de Veliki Jastrebac (Ravnište) et Mali Jastrebac d'un côté, et pour les agglomérations urbaines et rurales à l'héritage varié, de l'autre.

Ribarska Banja, en tant que «station thermale renommée» à partir du temps de la libération de la domination turque (1833) était toujours

classée parmi les stations thermales les plus importantes de Serbie. Dans le «Plan spatial de la RS de Serbie Ier Élément» (1970), dans le temps qui a précédé la renaissance actuelle, Ribarska Banja a été évaluée comme station thermale d'importance nationale. Elle a même aujourd'hui le caractère représentatif.

En exposant la genèse fonctionnelle, l'auteur a présenté en détail la période de 1833 à 1979. On a distingué quatre phases de développement, la transformation contemporaine et la réaffirmation fonctionnelle. Toutes les phases de développement sont constituées de deux étapes génétiques aux caractères spécifiques.

Dans la première étape de la première phase de développement (1833—1876), Ribarska Banja se distinguait, après la libération des Turcs (1833), par une fonction sanitaire et curative réputée et elle était connue aussi par sa fonction d'application pratique (moussage du chanvre et du lin dans les routoirs thermaux). Bien qu'elle fût surtout de caractère d'une station thermale de campagne, elle avait, au milieu du XIXe siècle déjà un nombre considérable des visiteurs. Dans la seconde étape de cette même phase de développement la fonction curative était dominante et la fonction d'application pratique était accessoire, avec la destination modifiée (lavage et blanchissage du linge, etc.). Le trafic des visiteurs s'était accru à 1890 malades en 1903.

La seconde phase de la genèse de la station balnéologique et de l'agglomération (1904—1941) est caractérisée par les grandes différences du développement en étapes. Tandis que dans la première étape (1904—1914) Ribarska Banja fut transformée d'une station thermale de campagne en une agglomération balnéaire et touristique de type urbain, dans la seconde étape (1919—1941) elle était en stagnation. Dans la première elle avait acquis aussi une fonction récréative et touristique importante, dans la seconde elle est devenu en premier lieu villégiature et localité de transit. Dans la première étape, âge de prospérité qui a duré jusqu'à 1910, le trafic annuel se montait à 4000 visiteurs, tandis que dans la seconde le maximum était de 2800 visiteurs avec un séjour d'une dizaine de jours.

Dans la première phase après la deuxième guerre mondiale, la troisième dans le cycle génétique entier, la première étape (1945—1949) était caractérisée par le thermalisme et climatisme associés. Dans la seconde étape (1949—1962) Ribarska Banja est devenue sanatorium pour le traitement des malades de tuberculose sans cavernes, et ensuite «Hôpital spécial pour la cure finale et la réhabilitation des malades pulmonaires». Dans la période de 1949—1962, la fonction climatique était primaire et la fonction thermale secondaire.

La seconde phase dans la Yougoslavie socialiste, c.à d. la quatrième phase du cycle génétique entier est la période de station thermale-hôpital avec le climatisme comme unique fonction dans la première étape (1962—1967) et le climatisme et thermalisme dans la seconde étape (1967—1974), lorsque «L'Hôpital spécialisé pour la tuberculose pulmonaire» fut élargi par le «Département de médecine physique et de réhabilitation».

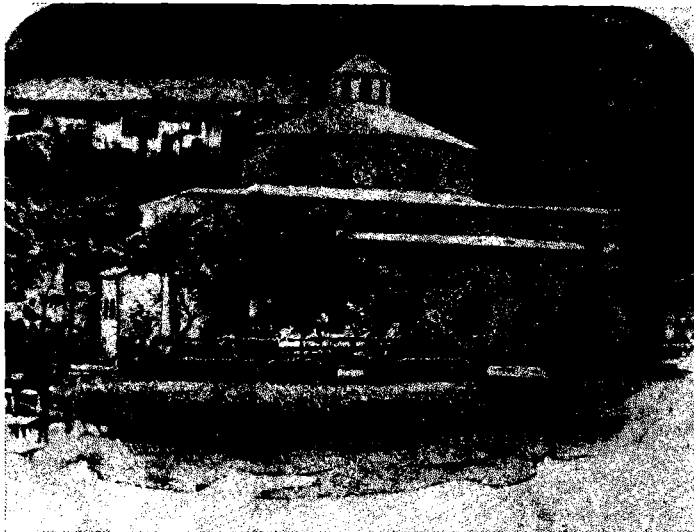
La phase contemporaine de transformation et de spécialisation fonctionnelle est fondée sur le Projet de la solution urbanistique. Sa première étape embrasse la période de 1974 à 1978, et la seconde après 1978. Dans la première fut formé le centre de réhabilitation nouveau, et dans la deuxième, l'Institut spécialisé pour le traitement et la réhabilitation des maladies dégénératives orthopédique et des maladies des os et articulations. Dans la phase actuelle s'affirment aussi le tourisme récréatif et stationnaire et par là Ribarska Banja prend la forme du centre balnéo-touristique.

Toutes les réalisations balnéo-urbanistiques des moments critiques antérieurs du développement et de la phase contemporaine sont basées sur le forage des sources nouvelles, plus abondantes, de l'eau thermominérale. Le processus de l'urbanisation s'effectuait par la «relève» des bâtiments; à l'endroit des bâtiments anciens on construisait les bâtiments nouveaux, plus fonctionnels.

La genèse fonctionnelle correspondait aux conditions socio-économiques dans lesquelles la station thermale existait et dont dépendaient le développement organisationnel et le développement général. Dans la classification génétique des facteurs socio-historiques des stations thermales de Serbie, Ribarska Banja offre l'exemple de la formation d'une station thermale appartenant à l'Etat dans la première phase, de l'édification concessionnaire et l'exploitation capitaliste d'une société bancaire dans la seconde, et de la station thermale en propriété sociale, généralement sous la gestion de l'institution sanitaire au cours du développement dans la Yougoslavie socialiste.

Сл. 1. Изглед средишта Рибарске Бање крајем XIX века. У средњем плану куће „обштег“ купатила (хамама) изграђеног 1853. године на темељу турског купатила из XVI века. „Куће“ и данас постоји у склопу термалног купатила. У задњем плану стамбена зграда са 16 соба („Државни станови“) подигнута 1897. године (Клише: Т. Мирковић 1900. г.)

Сл. 2. Хамам Рибарске Бање из 1853. године са базеном, подигнут над најиздашнијим термоминералним извором, и „два са стране екстра купатила“ (Клише: В. Димитријевић)

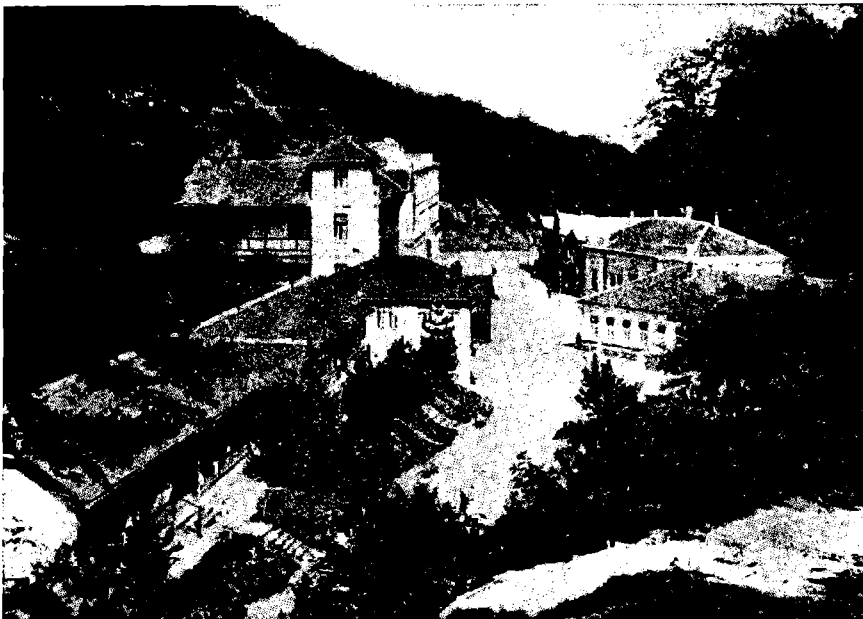
Сл. 3. Тип зграде са „спекулативним становима”, из девете деценије XIX века, у Рибарској Бањи (Клише: В. А. Димитријевић)

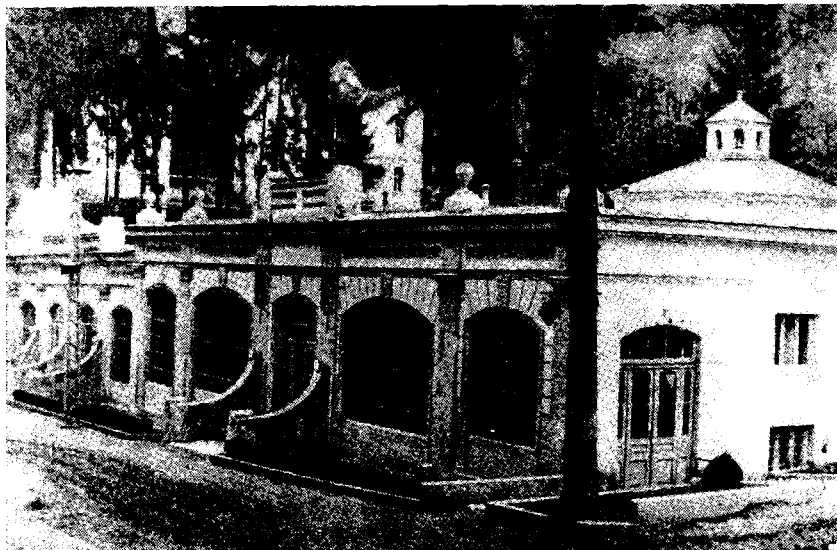
Сл. 4. Куће („квартури”) Крушевљана, из девете деценије XIX века, у Рибарској Бањи (Клише: В. А. Димитријевић)

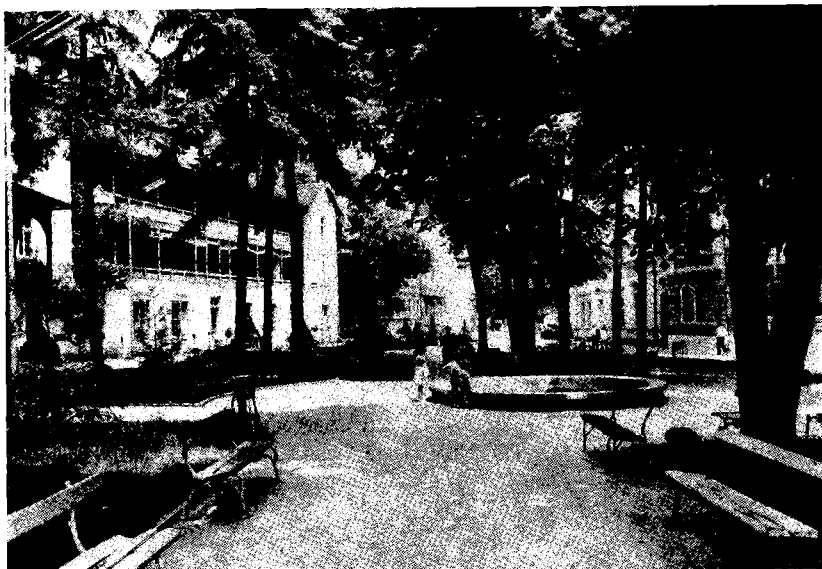
Сл. 5. Изглед Рибарске Бање у 1903. години. У средишту бањског насеља доминира купола термалног хамама (Клише: В. А. Димитријевић)

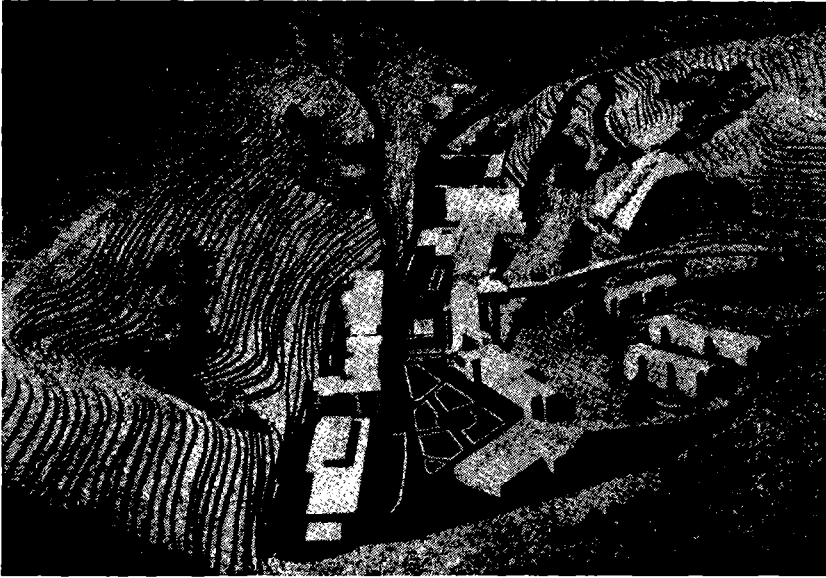
Сл. 6. Доњи део Рибарске Бање у 1909. години (Клише: В. А. Димитријевић)

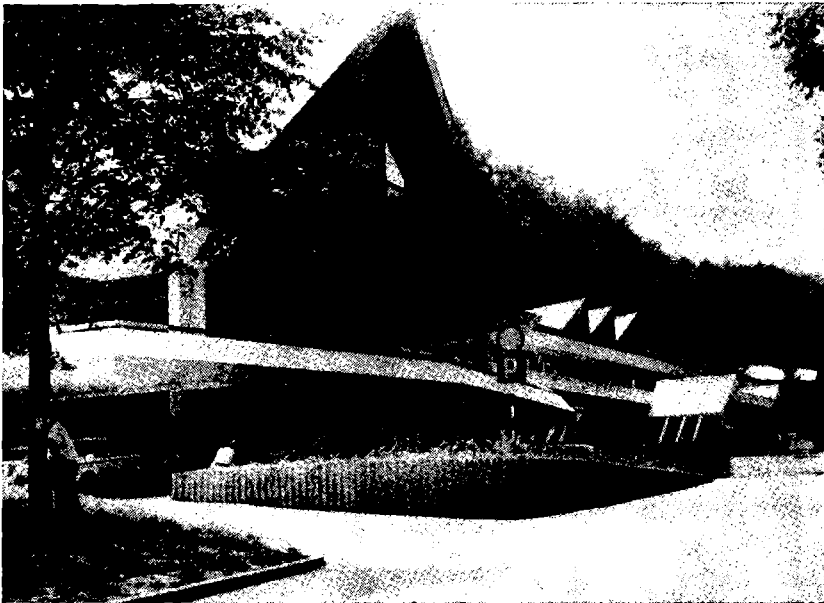
Сл. 7. Купатило у Рибарској Бањи изграђено 1909. године (Разгледница Земљорадничке задруге Рибаре из 1958. године)

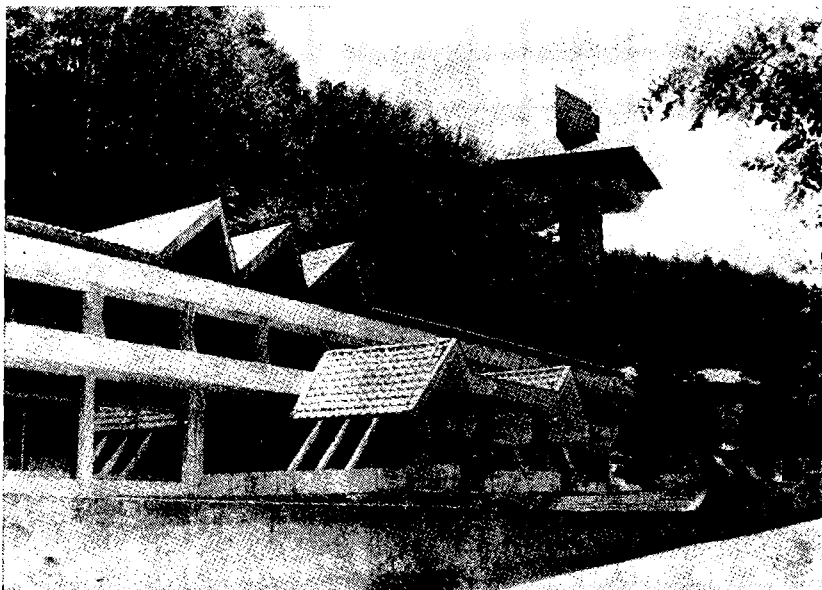
Сл. 8. Изглед централног дела Рибарске Бање у 1960. години (Снимко: М. Мрбанов, разгледница „Задружне књиге“ Београд)

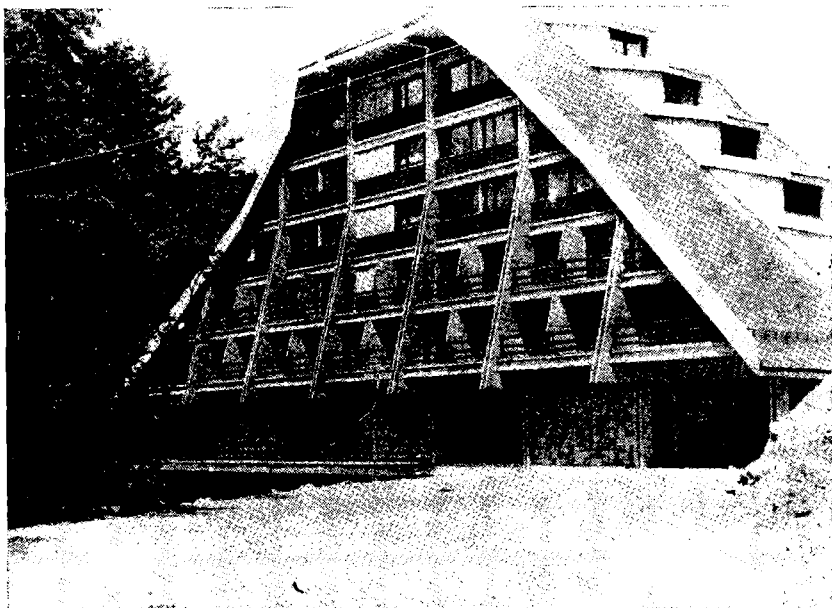
Сл. 9. Макета Рибарске Бање према ситуационом плану и урбанистичком решењу (фотос Архива Рибарске Бање)

Сл. 10. Центар за рехабилитацију у Рибарској Бањи (Снимко: 31. VII 1976. М. Костић)

Сл. 11. Дијагностичко-терапијски блок Центра за рехабилитацију у Рибарској Бањи. У средњем плану Пријемни блок са лифт торњем у комплексу хотел-стационара „Подлед“ (Снимио: 16. VI 1977. М. Костић)

Сл. 12. Хотел-стационар „Подлед“ на Самару (550 m н. в.), у горњем делу Рибарске Бање (Снимио: 28. V 1978. М. Костић)